

Religieuze
interieurs
in Nederland

Waardevol
erfgoed

Historische gedenktekens in kerken

Inhoud

Historische gedenktekens in kerken	3
Overzichtskaart belangrijke interieurs met historische gedenktekens	14
– Amsterdam	15
– Apeldoorn	20
– Brielle	23
– Delft	27
– Dordrecht	32
– Midwolde	36
– Oudenbosch	40
– Rhenen	44
– Roermond	48
– Utrecht	52
Noten	57
Colofon	58

Religieuze interieurs

Nederland kent talloze kerken, kloosters en kapellen. Ze behoren tot ons belangrijkste cultuurbezit. Het gaat daarbij niet alleen om de buitenkant van deze gebouwen maar zeker ook om alles wat zich daarbinnen bevindt. Ze werden gebouwd voor ziel en zaligheid en voorzien van uitzonderlijke interieurs als omlijsting van de eredienst.

De variëteit aan religieuze interieurs in ons land is groot en de vormgeving verschilt van eenvoudig en sober tot uitbundig en indrukwekkend. Om deze schoonheid onder de aandacht te brengen presenteerden Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2016 het veelgeprezen boek *Kerkinterieurs in Nederland*.

Nu het kerkbezoek blijft afnemen en het aantal religieuzen sterk vermindert moeten veel kerken en kloosters noodgedwongen de deuren sluiten. Daarom willen Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nogmaals de aandacht vestigen op de binnenkant van de gebouwen. In deze nieuwe reeks publicaties komen onbekende, letterlijk en figuurlijk wat minder toegankelijke interieurs naar voren. Het gaat om bijzondere voorbeelden in een bepaalde bouwstijl, uit een specifieke periode of behorend bij een bepaald type gebouw. De onderzoeken geven inzicht in en een overzicht van de achtergronden en waarden van de diverse religieuze interieurs. Dit deel gaat over historische gedenktekens in kerken.

Het integrale overzicht dat zo ontstaat, helpt eigenaars, overheden en erfgoedprofessionals om samen de juiste keuzes over behoud voor de toekomst te maken.

Marieke van Schijndel – directeur Museum Catharijneconvent

Susan Lammers – algemeen directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Auteur – Thomas von der Dunk

Historische gedenktekens in kerken

De wereldlijke functie van kerkgebouwen vormt een thema dat in Nederland tot dusverre amper is bestudeerd, en de neerslag daarvan op het interieur al zeker niet. Dat geldt zowel voor katholieke als protestantse kerken. Wat die laatste betreft, ging zelfs een standaardwerk als *Het huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* van C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, daar in 1984 vrijwel stilzwijgend aan voorbij. Alleen in een kleiner essay zou Van Swigchem later nog het burgerlijke element in het vroege protestantse kerkinterieur behandelen.¹

In het directe verlengde daarvan vormt ook de historische betekenis van kerkinterieurs een onderbelicht thema. Voor zover de relatie tussen algemene geschiedenis en architectuurgeschiedenis de aandacht krijgt, richt deze zich vrijwel uitsluitend op plattegrond, opzet en exterieur van het betreffende kerkgebouw, zoals in het jongste handboek *Bouwen in Nederland 600-2000* uit 2007.² De vierdelige serie *Plaatsen van herinnering* uit hetzelfde jaar behandelt weliswaar, in de vorm van afzonderlijke casussen, een paar kerkgebouwen van nationaal-historisch belang, maar biedt geen samenhangend overzicht.³

Inrichting en meubilering komen er bekaaid van af: ze worden meer tot het terrein van de kunstnijverheid dan tot dat van de bouwkunst gerekend. En dat, terwijl het bredere historische verhaal van het kerkgebouw zich vaak juist in specifieke elementen van de uitmonstering, als graven of gebrandschilderde ramen manifesteert.

In kerken worden vaak niet-kerkelijke gebeurtenissen uitgebeeld of niet-religieuze personen geëerd. Dit is een fragment van het haringvisserijglas uit 1655 in de Grote kerk van De Rijp.

‘Het bredere historische verhaal van een kerkgebouw manifesteert zich vaak in graven of gebrandschilderde ramen’

Deze publicatie beoogt dan ook in deze lacune te voorzien door aan de hand van een aantal saillante voorbeelden een eerste overzicht te geven van de *historische* – in plaats van de kunsthistorische (of de puur religieuze) – betekenis van kerkgebouwen in Nederland van de middeleeuwen tot de moderne tijd. Na deze inleiding volgt een korte schets van tien afzonderlijke kerkgebouwen die daarvan zeer sprekende voorbeelden vormen. Bij de keuze is zowel de chronologische als de geografische spreiding in het oog gehouden, waarbij tevens op inhoudelijke diversiteit is gelet. Zeven van de gekozen kerken zijn (nu) protestants, drie katholiek.

Wat zonder twijfel mede debet is aan de zo-even genoemde lacune, is het gegeven dat van hun uitmontering uit vroeger eeuwen vaak nog minder bewaard is gebleven dan van de kerkgebouwen zelf. Meubels zijn makkelijker te vervangen dan muren. Niet alleen leiden gewijzigde liturgische behoeften sneller tot verwijdering van ‘losse’ elementen dan van vaste, maar ook kunnen juist de in historisch opzicht meest uitgesproken elementen na ingrijpende staatkundige veranderingen sneller als aanstootgevend of gedateerd beschouwd worden, vanwege hun ‘sprekende’ karakter. Zowel de Reformatie vanaf 1572 als de Bataafse Revolutie vanaf 1795 zorgde voor een opschoning van kerkinterieurs, die ook als een morele zuivering werd beschouwd – in de zestiende eeuw bijvoorbeeld als een reiniging van heidense, roomse afgoderij, op het eind van de achttiende als een reiniging van feodale aristocratische eigenwaan.

Daarenboven zijn sommige aspecten van deze uitmontering uitermate kwetsbaar voor brand of krijgsgeweld. Na vernietiging zal men in het verleden eerder voor iets nieuws en eigentijds hebben gekozen dan voor herstel van het vernietigde. Bij de Oude Kerk en Nieuwe Kerk in Delft kon men zo tweemaal bijna volledig opnieuw beginnen: na de grote stadsbrand van 1536 én na de kruitramp van 1654.

En dit geval staat zeker niet alleen. Verder droegen verval en verwaarlozing in de loop der eeuwen bij aan het verlies van onderdelen die voor de Nederlandse geschiedenis een concreet belang hadden.

De dominantie van de kerk in de middeleeuwen

In de middeleeuwen waren kerken veruit de belangrijkste en meest prestigieuze gebouwen, en ook tijdens de Republiek bevonden zij zich nog hoog in de hiërarchie. Dat valt niet los te zien van het feit dat kerk en staat indertijd volledig met elkaar verweven waren, en het politieke daarmee al snel eveneens religieus was, en omgekeerd. Tijdens de romaanse en gotische bouwperiodes moesten kerken, lange tijd de enige stenen gebouwen van enige omvang binnen een dorp of stad, qua belang hooguit een enkele residentie naast zich dulden, zoals het Binnenhof in Den Haag of het Valkhof in Nijmegen.

Pas vanaf de renaissance won de profane architectuur aan gewicht, in de vorm van imposante raadhuisen, paleizen en landhuizen en in de grootste steden een enkel beurs- of waaggebouw. Vanaf de negentiende eeuw nam het historische belang van kerkgebouwen sterk af, enerzijds door de scheiding van kerk en staat, anderzijds door industrialisatie, en ten slotte, na de Tweede Wereldoorlog, door de secularisatie. De industrialisatie zorgde voor het ontstaan van nieuwe, bij uitstek profane types van gebouwen op groot formaat, die steeds meer het stadsbeeld gingen domineren; de secularisatie zorgde voor een steeds verdere marginalisatie van de kerken en daarmee voor een steeds verder afnemend belang van het kerkgebouw als zodanig.

Wie ruim duizend jaar bouwen in Nederland overziet, van het oudste bewaarde gebouw – de Nicolaaskapel op het Nijmeegse Valkhof uit de vroege elfde eeuw – tot vandaag, overziet een proces waarin kerk en staat niet alleen juridisch, maar ook maatschappelijk steeds meer van elkaar gescheiden raken. Die ontkoppeling

geldt automatisch ook voor de oorspronkelijk nauwe relatie tussen politieke en religieuze geschiedenis en daarmee eveneens voor die tussen het religieuze en het historisch belang van kerkgebouwen en hun interieurs. Niets symboliseert de totale symbiose van beide aan het begin zo goed als juist die Nicolaaskapel. Het betreft een vermoedelijk door keizer Koenraad II gestichte kapel van een keizerlijke palts, die zelf weer teruggaat tot de dagen van Karel de Grote, en zijn imposante uiteindelijke omvang vooral dankte aan een van de machtigste keizers van het Heilige Roomse Rijk, Frederik Barbarossa (regeerde 1152-1190). Als symbool van feodale tirannie werd het complex in 1796 door de Bataafse revolutionairen nagenoeg geheel gesloopt.

Nergens versmolten in middeleeuws Nederland kerk en staat zozeer als in het vorstbisdom Utrecht. De bisschop was niet alleen de geestelijk leider van een diocesis dat vrijwel heel Nederland boven de grote rivieren omvatte, maar tot 1528 tevens wereldlijk heerser over een aanzienlijk territorium, te weten het Sticht en het Oversticht, grofweg de huidige provincies Utrecht, Overijssel en Drenthe. Tot de opkomst van de Hollandse handelssteden in de vijftiende eeuw nam de stad Utrecht binnen de huidige Nederlandse grenzen qua inwonertal met afstand de eerste plaats in; als gevolg daarvan was de bisschop in deze contreien aanvankelijk veruit de belangrijkste potentiaat.

Vooraf tijdens de Salische dynastie in de elfde en twaalfde eeuw waren de politieke banden tussen bisschop en keizer zeer nauw. Deze innige betrekkingen worden nu nog belichaamd door twee (overigens pas veel later aangebrachte) steentjes in de vloer van het koor van de huidige Utrechtse Domkerk. Ze geven de plaats aan waar de kistjes met hart en ingewanden van de keizers Koenraad II (regeerde 1024-1039) en Hendrik V (regeerde 1105-1125) begraven zijn. In de Dom vloeiden meer dan waar ook de symbolen van politieke en religieuze heerschappij ineen, in de vorm van de graftombes van de regerende bisschoppen. Daarvan is er na de Beeldenstorm en latere calvinistische opruimwoede nog slechts eentje overgebleven. Andere middeleeuwse elementen zonder uitsluitend religieuze connotatie hebben de Reformatie niet overleefd, en dat geldt eigenlijk ook voor grote romaanse en gotische kerken elders in Nederland.

Deze vloertegels met inscriptie in het koor van de Domkerk in Utrecht geven de plaats aan waar hart en ingewanden van de keizers Koenraad II en Hendrik V werden begraven.

Buiten het bisdom

De belangrijkste wereldlijke heren, zoals de graven (later hertogen) van Gelre en de graven van Holland, bleven op architectonisch vlak lang in de schaduw van de Utrechtse bisschop. In het Reformatiejaar 1517, toen de bouw van de Utrechtse Dom provisorisch afgesloten werd, kon geen enkele stad benoorden de Maas bogen op een kerkgebouw dat qua aanzien en formaat ook maar enigszins in de buurt kwam. Maar zoals de nieuwe gotische Dom vrij vanzelfsprekend vanaf het begin tevens als bisschoppelijke grafkerk fungeerde, zo heeft ook een aantal wereldlijke landsheren getracht de (hoofd)kerk van hun residentie tot dynastiek mausoleum op te waarderen. Een zeer vroeg voorbeeld vormt de Munsterkerk van Roermond, met het rijk gebeeldhouwde dubbelgraf van het grafelijk echtpaar van Gelre, dat in de kern teruggaat tot het tweede kwart van de dertiende eeuw. Veel meer dan de Utrechtse Dom is deze abdijkerk om het nieuwe praalgraf heen gebouwd. Alleen van de door stichter Gerard III beoogde continuïteit als grafkerk voor zijn dynastie zou geen sprake zijn, omdat zijn opvolgers daarvoor weer een volgend klooster stichtten.

In andere gevallen, zoals dat van de graven van Holland en Zeeland, was er vaak evenmin sprake van postmortale honkvastheid. Nadat een rij van West-Friese graven nog in de abdij van Egmond was bijgezet, fungeerden vanaf de dertiende eeuw onder meer de abdijen van Rijnsburg en Middelburg als laatste rustplaats. Toen de Bourgondische hertog Filips de Goede (regeerde 1419-1467) in 1433 – drie jaar na het hertogdom Brabant – Holland en Zeeland overnam, verdween elk perspectief op een nieuwe grafelijke grafkerk uit zicht.

Van Habsburg naar Oranje

Filips' Habsburgse achterachterkleinzoon Karel V wist vervolgens ook nog het bisdom Utrecht (1528) en het hertogdom Gelre (1543) aan zijn territorium toe te voegen. De laatste zelfstandige Gelderse hertog, Karel van Egmond, kreeg na zijn overlijden in 1538 nog een groot renaissancepraalgraf in de Sint-Eusebiuskerk in Arnhem. Friesland (1524) en Groningen (1536) waren Gelre in het verlies van

zelfstandigheid al voorgegaan. In Utrecht maakte de al snel daaropvolgende Reformatie sowieso een einde aan elke bisschoppelijke begrafenis. Aan de korte overgangperiode van 1528 tot 1580, waarin de desbetreffende kerkvorst geen landsheer meer was, herinnert in de Dom nog de nadien verminkte epitaaf voor de in 1559 overleden bisschop George van Egmond.

Vanaf 1543 kende het huidige Nederland zodoende maar één landsheer: eerst Karel V en na diens abdicatie (1555) tot de Opstand diens zoon Filips II. Geen van beiden resideerde ooit in de Nederlandse territoria, waar zij zich door stadhouders lieten representeren. Zij werden eveneens elders begraven. Op de hoofdkerken van Holland, Utrecht, Gelre of de andere gewesten hebben zij zodoende amper hun stempel gedrukt; dat bleef beperkt tot enkele schenkingen van gebrandschilderde ramen bij gelegenheid van een bezoek. Het meeste daarvan is bovendien verloren gegaan. Alleen in de Sint-Janskerk in Gouda bevinden zich nog enkele glazen die de Beeldenstorm hebben overleefd, na de kerkbrand van 1552 op kosten van Filips II en zijn vrouw (de latere Engelse koningin Mary Tudor), alsmede van de Spaanse landvoogdes Margaretha van Parma (1522-1586), aangebracht. Nadat de Janskerk in 1573 in protestantse handen was overgegaan, werd deze manier om de glazen te bekostigen voortgezet. Nog voor de zestiende eeuw ten einde liep, was een volgende reeks glazen geschonken door de staatkundige opvolgers van Filips II, de Staten van Holland.

Ook elders in de noordelijke gewesten gingen stads- en dorpskerken over in protestantse handen, waarna alle altaren en beelden opgeruimd werden. Daarmee verdween veel van wat lang had herinnerd aan een ander belangrijk terrein van verwevenheid van kerk en maatschappij: de stedelijke gilden. Sommige hadden in de late middeleeuwen bij de grotere stadskerken zelfs eigen gildekapellen opgetrokken. De katholieke eredienst werd in de hele Republiek verboden en verdween tot de afkondiging van de vrijheid en gelijkheid van godsdienst in 1795 officieel ondergronds, al werd in de loop van de zeventiende en vooral de achttiende eeuw tegen betaling steeds vaker een oogje dichtgeknepen. Maar als gevolg van hun min of meer illegale karakter waren katholieke schuilkerken voor elke mogelijke officiële

De Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda was vóór de Reformatie de grafkerk voor de Nassaus. Het praalgraf voor Engelbrecht II, graaf van Nassau en Cimburga van Baden uit 1534 is een van de topstukken.

le belichaming van de staatkundige geschiedenis van Nederland irrelevant. Door de achtereenvolgende overname van de afzonderlijke ‘Nederlandse’ territoria door de ‘buitenlandse’ Bourgondisch-Habsburgse dynastie in de vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw resideerde uiteindelijk nergens de landsheer nog in de Nederlanden zelf. Kort na de Opstand veranderde dat door de opkomst van een nieuwe dynastie, namelijk een stadhouderlijke: de Hollandse Oranjes in de meeste gewesten, en de Friese Nassaus in Leeuwarden. Voor de baronie van Breda, waar de Nassaus al eerder voet aan de grond hadden gekregen, had de Onze-Lieve-Vrouwekerk in katholieke tijden als mausoleum voor de Nassaus gediend. Een reeks praalgraven van de late veertiende tot de vroege zestiende eeuw getuigt hier nog van. Op het cruciale moment dat Willem van Oranje in Delft werd vermoord (1584), verhinderde de Spaanse bezetting

Het grafmonument voor Hugoni Grotio, ofwel Hugo de Groot in de Nieuwe Kerk in Delft. Het witmarmeren beeldhouwwerk toont onder andere een gelauwerde schedel, een medaillon met een portret van De Groot en een putto met wapenschild en loftrampet.

Het praalgraf van het geslacht Von Inn- und Kniphausen domineert het interieur van de Adelskerk in het Groningse Midwolde

van Breda evenwel continuering van deze familietraditie. In Delft ging nu in de Nieuwe Kerk een nieuwe traditie van start, met de bouw (1614-1623) in het koor van het meest pompeuze mausoleum uit de tijd van de Republiek, van de hand van Hendrick de Keyser (1565-1621). De meeste stadhouders werden er nadien begraven, en na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1813 ook alle gekroonde monarchen. Sindsdien is de Delftse Nieuwe Kerk nauw verbonden met het Nederlandse koningshuis, ook al zou juist in dit kerkgebouw evenzeer ruimte blijken te zijn voor een verering van een van hun belangrijkste tegenstrevers uit de zeventiende eeuw, de daar eveneens begraven staatsrechtgeleerde Hugo de Groot (1583-1645).

De lokale elite

Met het Plakkaat van Verlatinge in 1581 en de oprichting van de Republiek in 1588 kwam een einde aan het middeleeuwse adellijke stelsel van bisschoppen, graven en hertogen. De overgeleverde feodale verhoudingen waren echter zeker in de landsprovincies niet meteen verdwenen. Op diverse plaatsen ontstond een nieuwe lokale traditie waarbij in de kerk een 'heersers'-grafmonument werd geplaatst. Daarbij kon zo'n plaatselijk heer zelfs wel eens ter vermeerdering van de eigen glorie nagenoeg het volledige bedehuis claimen, en ook nog eens de predikant benoemen.

Een van de gaafst bewaarde voorbeelden vormt de dorpskerk in het Groningse Midwolde, waar het geslacht Von Inn- und Kniphausen vanaf het midden van de zeventiende eeuw niet alleen het halve koor met het eigen praalgraf vulde, maar tevens zijn stempel op ongeveer elk ander meubelstuk drukte – soms vrijwel letterlijk, in de vorm van een monogram of ander merkteken. Een belangrijke rol vervulden daarbij de veelal met familiewapens gesierde rouwborden. Zij vervingen in zekere zin de katholieke altaren uit voorreformatorische tijd. Gilden, die tot de Bataafse tijd bleven voortbestaan, ruilden hun katholieke gildealtaar in voor een nieuw protestants gildebord.

‘Twee eeuwen Republiek leverden de nodige statige epitafen en graftombes op’

De voormalige gildekapellen gingen nu vaak dienstdoen als grafkapellen voor vooraanstaande stedelijke families. Dat leverde in de twee eeuwen van de Republiek de nodige statige epitafen en graftombes op, waarvan er, anders dan van mogelijke middeleeuwse voorgangers, nog vele de Nederlandse protestantse kerken sieren.

Praalgraven en vensterglazen

Daarnaast was in de zeventiende eeuw nog een andere begrafenisstraditie tot ontwikkeling gekomen, die qua pronk en praal met het Oranjemausoleum in Delft concurreerde en als typisch Nederlands gelden kan. In menige grote stadskerk in Holland – maar ook in de Dom van Utrecht – verrees in het koor een praalgraf voor een gesneuvelde nationale zeeheld. In de Oude Kerk van Delft kwamen er met de tombes voor Piet Hein (1638) en Maarten Tromp (1656) zelfs twee.

Vele daarvan werden vervaardigd op kosten van de Admiraliteit van Amsterdam, de Staten-Generaal of de Staten van Holland; een enkele, zoals dat voor generaal Menno van Coehoorn in het Friese Wijckel (1706) en voor admiraal Philips van Almonde in de Catharijnekkerk van Brielle (1711), op initiatief en kosten van de nazaten van de gesneuvelde vlootvoogd zelf. Als belangrijkste ‘hofleverancier’ mag de (katholieke!) beeldhouwer Rombout Verhulst (1624-1698) gelden, die ook tekende voor het meest prestigieuze praalgraf van allemaal, dat van Michiel de Ruyter in de Nieuwe Kerk in Amsterdam (1681). De stelselmatige situering van deze praalgraven op de plaats van het voormalige hoofdaltaar – een gebruik waarin het Oranjemausoleum overigens al was voorgegaan – gold in de ogen van de katholieke inwoners én katholieke bezoekers van de Republiek als een vorm van heiligschennis.

Opvallend genoeg vormen de praalgraven ten tijde van de Republiek net als in de

Beeldhouwer Rombout Verhulst maakte in 1681 in opdracht van de Staten-Generaal het prestigieuze grafmonument voor Michiel de Ruyter voor de Nieuwe Kerk in Amsterdam. De symboliek van het praalgraf verwijst naar zijn maritieme heldendaden .

middeleeuwen de belangrijkste categorie inventarisstukken waarin kerk en wereld elkaar raakten, zij het ditmaal in een protestants bedehuis. Met het Oranjemausoleum werd de Vader des Vaderlands herdacht, met de zeeheldengraven werd de – vooral Hollandse – maritieme glorie van de Republiek gevierd. De meeste andere historische gebeurtenissen lieten in deze tijd zelf weinig sporen van betekenis na: noch de meest dramatische militaire en politieke uit de beginjaren van de Opstand, noch de belangrijkste religieuze uit de tijd van het Twaalfjarig Bestand, in samenhang met de Synode van Dordrecht.

Pas in de ‘nationalistische’ negentiende eeuw zou men vanaf de herdenking van driehonderd jaar inname van Den Briel van 1872 massaal aan het herdenken slaan, wat met enige vertraging vervolgens ook zijn sporen in diverse kerkinterieurs naliet. Een van de vermoedelijk weinige – in dit geval half-mythische – historische thema’s vormde de Haarlemse deelname aan de verovering van het Egyptische Damiate tijdens de kruistochten in het begin van de dertiende eeuw. Niet alleen herinnerden in de Bavokerk in Haarlem al vroeg een paar speciale modellen van zaagtandscheepjes aan dit heuglijke ‘feit’. Ook schonk de stad tijdens de Republiek bij wijze van historische zelfpromotie aan een aantal kerken in Hollandse zustersteden een fraai venster dat deze legende illustreerde. Het eerste was overigens al in Habsburgse tijden in 1518 in Edam afgeleverd, en in 1597 kreeg ook Gouda zijn deel. Ook in andere kerken werden thema’s uit de plaatselijke geschiedenis of economie gekozen. Elders bleef de decoratie van nieuwe glazen beperkt tot de wapenschilden van steden of stedelijke families, zoals dat ook gold voor het ‘merken’ van belangrijke nieuwe inventarisstukken als orgels of kansels door een royale schenker.

Onmiskkenbaar vond, met de voorafgaande katholieke eeuwen vergeleken, na de Reformatie een duidelijke profanisering van het kerkinterieur plaats, indachtig de nieuwe opvatting dat het kerkgebouw geen sacraal godshuis meer was, maar een nuchter huis voor de verkondiging van het (juiste) Woord. Die profanisering kwam tevens tot uitdrukking in het gebruik van gedeelten van de kerkruimte voor inderdaad uitgesproken profane doeleinden, zoals van een paar zijkapellen van

de Nieuwe Kerk in Amsterdam voor de diaconie en van het overbodig geworden koor van de Utrechtse Dom voor academische plechtigheden van de nieuwe universiteit.

De kale kerk van de negentiende eeuw

De Revolutie van 1795 zorgde niet minder voor een drastische ‘schoonmaak’ van menig kerkinterieur dan de Reformatie vanaf 1566 had gedaan. Elke herinnering aan het aristocratische en nog half-feodale karakter van de oude Republiek moest uitgegumd worden. Dat betekende de verwijdering van wapenschilden en andere dynastieke symbolen inclusief titulatuur, die met de nieuwe, verlichte beginselen van volksoevereiniteit in strijd geacht werden. Voor God waren immers alle vrije burgers gelijk, dus ook in de kerk – en dus na de dood uiteraard eveneens. Talloze grafstenen werden van hogerhand verminkt door het familiewapen aan stukken te slaan, zoals men in Utrecht ruim twee eeuwen eerder bisschoppelijke graftombes verminkt had door in reliëf afgebeelde heiligen te onthoofden. Als een van de weinige bleef de aristocratische dorpskerk van Midwolde voor deze tweede Beeldenstorm gespaard. Elders wist men de familiegrafstenen of rouwborden soms te redden door ze bijtijds om te draaien dan wel op het eigen voorvaderlijke kasteel op te slaan. De eveneens verdoemde wapenschilden op de Delftse tombe van Willem van Oranje werden door het kerkbestuur ijlings afgedekt, in afwachting van betere tijden, waar in Leeuwarden daarentegen alles kort en klein geslagen werd.

De ‘typisch protestantse’ kale kerk is daarmee in hoge mate een product van de Bataafs-Franse tijd en de (eerste helft van de) negentiende eeuw. In die periode werden hooguit wat neoclassicistische grafmonumenten bijgeplaatst – van de Oranjes in de Nieuwe Kerk in Delft of van recente militaire helden als Jan van Speijk (1832) in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, die daarmee gaandeweg transformeerde tot een bescheiden Nederlands equivalent van het Franse Panthéon in Parijs. Dat deze kerk tegelijk sinds 1814 als kroningskerk diende, liet daarentegen géén blijvende sporen in de inrichting na. Wel bracht deze plechtigheid in de loop van de negentiende eeuw een steeds uitbundiger aankleding met zich mee, die zijn

De Grote Kerk van Apeldoorn werd in 1891 gebouwd als hofkerk voor de Oranjes. De rijk gedecoreerde koninginnebank, de familiebank van het koningshuis, staat dan ook recht tegenover de preekstoel.

climax bereikte met de inhuldiging van Wilhelmina in 1898, toen een hele tropische palmentuin werd ingevlogen. Alleen waren al deze constructies slechts van tijdelijke aard, en werden zij na afloop direct weer opgeruimd.⁴ Anders was dat bij de Grote Kerk van Apeldoorn, die in 1891 als hofkerk voor paleis Het Loo werd gebouwd, en in de vorm van de koninginnenbank en de plaquettes in de torenhal een duidelijk, blijvend aandenken aan deze functie bezit.

Het opkomende nationalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw zorgde er mede voor dat men de inmiddels leeggeruimde protestantse kerken gaandeweg weer begon te vullen, en wel met artistieke referenties aan het glorieuze verleden van de Tachtigjarige Oorlog en de Gouden Eeuw. Eerder waren die, naar het zich laat aanzien, in kerkruimtes nog vrijwel afwezig geweest.

De oogst van de katholieke emancipatie

In de tweede helft van de negentiende eeuw konden ook de katholieken, van nature sowieso al veel minder beeld- en kunstvijandig dan de calvinisten, zich weer profileren. Op de staatsrechtelijke gelijkstelling van 1795 was in 1853 het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie gevolgd. Dit zorgde voor een enorme toename aan cultureel zelfvertrouwen, wat zich dankzij toegenomen welvaart massaal uitte in een terugkeer naar de bouwstijl die als de katholieke bij uitstek gold: de gotiek.

Opvallend is daarbij wel dat voor wereldse taferelen in katholieke kerken zelden plaats was: zij droegen een sterker religieus karakter dan protestantse. Dat gold ook voor de middeleeuwse kerken in de zuidelijke provincies die ofwel altijd in katholieke handen waren gebleven (zoals de Munsterkerk in Roermond), ofwel in de Bataafs-Franse tijd aan de katholieken waren gerestitueerd (zoals de Jans-kathedraal in Den Bosch). Veelal onder supervisie van Pierre Cuypers (1827-1921) grondig gerestaureerd, werden ‘seculiere’ elementen als het praalgraf van het Gelderse gravenechtpaar in Roermond wel gerespecteerd, maar niet met nieuwe aangevuld.

Dat geldt zelfs voor de meest ‘politieke’ nieuwe katholieke kerk die uit Cuypers’

handen kwam, de neobarokke basiliek van Oudenbosch. Die moest als verkleinde kopie van de Sint-Pieter in Rome aan de vele Nederlandse pauselijke soldaten – de zogeheten zoeaven – herinneren die tussen 1864 en 1870 vergeefs voor het behoud van de Kerkelijke Staat gestreden hadden. Op zichzelf heeft de inrichting van de kerk geen directe link met de staatkundige geschiedenis. Die moet worden gezocht in dit kopieachtige karakter van het gebouw en van een deel van de inventaris. Veelzeggend: zelfs de zoeaven zélf werden uiteindelijk niet, zoals aanvankelijk de bedoeling was geweest, binnen in de kerk met een plaquette geëerd, maar buiten vóór de kerk met een monument.

Protestants nationalisme rond 1900

Waar de katholieken in hun kerken over de tijd van de Republiek – en met name de Opstand – wijselijk zwegen, gingen de protestanten daarmee vanaf het eind van de negentiende eeuw juist aan de haal. Met het aantreden van koningin Wilhelmina in 1898 begon een periode van imperialistisch koloniaal zelfvertrouwen, dat zich bij de verrijking van diverse kerkinterieurs historisch vooral richtte op de ‘Gouden Eeuw’, alsmede op de heldhaftige Opstand tegen Spanje, die daaraan ten grondslag lag.

God, Vaderland en Oranje: geen type gebouw was uiteraard geschikter om deze heilige nationale drie-eenheid artistiek tot uitdrukking te brengen dan een kerk. Dit vertaalde zich onder meer in kleinere of grotere cycli van gebrandschilderde ramen die het koningshuis verheerlijkten, zoals het Kroningsraam (1898) in de zuidtranseptgevel van de Amsterdamse Nieuwe Kerk, later nog met een paar andere Oranjeglazen aangevuld. Een belangrijke reeks werd tussen 1923 en 1936 in de Nieuwe Kerk in Delft aangebracht. Daarvan maakte overigens ook, als tegenhanger van het Wilhelminavenster in het zuidtransept, in het noordtransept een enorm gebrandschilderd raam ter ere van Hugo de Groot en zijn familie deel uit, als van een alternatieve staatkundige dynastie.

De zoeaven, die tussen 1864 en 1870 streden voor behoud van de Kerkelijke Staat, worden geëerd met een monument op het voorplein van de basiliek in Oudenbosch. Het beeld van de hand van Leo Stracké toont paus Pius IX die een stervende zoeaaf zegent.

Tot de belangrijkste momenten van herinnering uit de Tachtigjarige Oorlog behoren uiteraard de watergeuzen voor Brielle en de Synode van Dordt. Had het oudste historievenster in de Grote Kerk in Dordrecht uit 1903 nog slechts een aantal gebeurtenissen van lokaal belang herdacht, het grote Krafftraam, dat in 1950 in het zuidtransept werd aangebracht, is gewijd aan een aantal nationale sleutelmomenten uit de periode 1572-1637 waarin de stad een hoofdrol had gespeeld.

De Catharijnekkerk van Brielle had het tijdens de Republiek nog met een beperkt aantal seculier-historische elementen moeten doen: een zeeheldentombe, de gangbare gildeborden en de gebruikelijke grafkapellen van stedelijke patriciërs. Pas in de jaren rond de Eerste Wereldoorlog werd in een viertal vensters een paar cruciale gebeurtenissen uit de beginjaren van de Nederlandse vrijheidsstrijd herdacht.

Voor de keerzijde daarvan, de martelaren van Gorcum, is men aangewezen op de katholieke herdenkingskapel even buiten de bebouwde kom, die zich echter uitsluitend op het religieuze martelaarschap van de negentien priesters concentreert.

De Tweede Wereldoorlog tot slot

De andere historische episode die diep in het nationale geheugen gegrift staat, is uiteraard de Tweede Wereldoorlog. Opvallend is echter toch de geringe impact ervan op de naoorlogse kerkbouw, afgezien van gebrandschilderde gedenkglazen en de ongetwijfeld talrijke memorietafels met namen van omgekomen gemeenteleden of parochianen. De voornaamste plaatsen van oorlogsherinnering dragen een seculier karakter. Als belangrijkste kerkelijke monument mag de katholieke Gedachteniskerk in Rhenen (1958) gelden, die de Slag bij de Grebbeberg herdenkt. Opmerkelijk genoeg ontbreken referenties aan dit dramatische recente verleden ditmaal, in omkering van de situatie in Brielle, juist in de protestantse, middeleeuwse Cunerakerk, die in de oorlog – samen met het stadje zelf – zwaar beschadigd was geraakt.

In 1958 werd begonnen met de bouw van de Gedachteniskerk in Rhenen. Het gebouw moest de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de Slag bij de Grebbeberg levend houden. De geblakerde banken symboliseren het oorlogsgeweld.

Overzichtskaart belangrijke interieurs met historische gedenktekens

Representatieve interieurs met een hoge kunst- en cultuurhistorische waarde

- AMSTERDAM** – Nieuwe Kerk
- AMSTERDAM** – Begijnhofkapel / Oude Kerk / Westerkerk / Zuiderkerk
- ANDIJK** – Gereformeerde Kerk
- APELDOORN** – Grote Kerk
- ARNHEM** – Eusebiuskerk
- BERGEN OP ZOOM** – Geertruidskerk
- BRIELLE** – Catharijnekerk
- BOKHOVEN** – H. Antoniuskerk
- BREDA** – Grote Kerk
- BUREN** – Lambertuskerk
- DELFT** – Nieuwe Kerk
- DELFT** – Oude Kerk
- DEN BOSCH** – Sint-Janskathedraal
- DEN HAAG** – Grote of Sint-Jacobskerk
- DOKKUM** – Bonifatiusheiligdom
- DORDRECHT** – Grote Kerk
- GOUDA** – Janskerk
- HAARLEM** – Bavokathedraal
- HARKSTEDE** – Hervormde Kerk
- KATWIJK-BINNEN** – Hervormde Kerk
- LEEUWARDEN** – Jacobijnerkerk
- LEIDEN** – Pieterskerk
- MIDWOLDE** – Adelskerk
- NIJMEGEN** – Stevenskerk
- OUDENBOSCH** – Basiliek van de HH. Agatha en Barbara
- RHENEN** – Gedachteniskerk
- ROERMOND** – Munsterkerk
- ROTTERDAM** – Laurenskerk
- STEDUM** – Hervormde Kerk
- THORN** – Abdijkerk
- ULRUM** – Gereformeerde Kerk
- UTRECHT** – Domkerk
- VIANEN** – Hervormde Kerk
- WARMOND** – Ruinekerk
- WIJCKEL** – Hervormde Kerk

Amsterdam Nieuwe Kerk

De Amsterdamse Nieuwe Kerk⁵ vertoont een historische gelaagdheid waarop maar weinig Nederlandse kerken kunnen bogen. Er vallen niet minder dan vijf lagen te onderscheiden, die elkaar chronologisch overigens gedeeltelijk overlappen.

De eerste laag is die van de middeleeuwse katholieke stadskerk, in 1408 ten behoeve van de tweede parochie van Amsterdam gesticht. De toen al begonnen bouw van deze torenloze driebeukige laatgotische kruisbasiliek zou na korte onderbrekingen in 1544 gereedkomen. Het seculiere aspect was vrijwel direct aanwezig met de grote Eggertkapel, die was opgetrokken na de dood van Willem Eggert (1360-1417), thesaurier van de graaf van Holland. Eggert kan gelden als initiator van de kerkbouw, waarvoor hij de boomgaard bij zijn huis als bouwterrein ter beschikking had gesteld.

Bij de aanleg van de koorkapellenkrans namen naast diverse gilden ook enkele patriciërfamilies een kapel voor hun rekening, zoals de Boelenskapel (1458?) met een door vier wapenschildjes gedecoreerde balustrade en de eveneens met familiewapen versierde grafzerk van de priester Claes Hillebrantsz Boelens den Otter (1540) in het midden.

Over deze eerste historische laag werd met de Alteratie van 1578 een tweede gelegd. Na de →

De Nieuwe Kerk op de Dam in Amsterdam is een gotisch bouwwerk, gebouwd voor de katholieke eredienst. Na de Reformatie kwam de kerk in protestantse handen en door de eeuwen heen werd deze kerk een belangrijke plek voor de herinnering van zeehelden, kunstenaars, staatslieden en vorsten.

De Nieuwe Kerk bevat meerdere historische lagen. Het zeventiende-eeuwse liturgisch ensemble van preekstoel, doophek en bijhorend koperwerk bleef bewaard en is een blikvanger in het interieur.

enigszins hardhandige reiniging van het interieur van altaren, beelden en andere paapse parafernalia kregen enkele voor de nieuwe protestantse eredienst overbodig geworden ruimtes een profane bestemming. Van de overtollig geworden straalkapellen gingen er enkele als rommelhok, timmerwerkplaats, kolenhok en kookhoek van de koster dienen. In twee kapellen aan de noordelijke kooromgang vond voortaan de bedeling van de armen plaats; in 1642 werd direct aan de buitenzijde tegen deze kapellen een aparte diaconie gebouwd. In het hoogkoor werden nu regelmatig huwelijken voltrokken; ook werd het tweemaal per jaar voor prijsuitreikingen van de Latijnse scholen benut. Na de brand van 1645, die niet meer dan de buitenmuren overeind liet, werd de herbouw van de kerk onderdeel van een grootschalige *upgrade* van het hart van de stad, die tot veruit de belangrijkste van de Republiek was uitgegroeid. Omwille van het enorme nieuwe classicistische stadhuis (1648-1664) van Jacob van Campen (1596-1657) werden enige huizenblokken afgebroken. Daardoor kwam de Nieuwe Kerk aan de Dam te liggen, wat een opwaardering van het zuidelijke transeptportaal tot hoofdingang met zich meebracht.

De Nieuwe Kerk werd na de brand uitwendig gotisch herbouwd, in contrast met het stadhuis, maar inwendig juist in classicistische zin gemoderniseerd. Niet alleen was de stijl van de belangrijkste inventarisstukken daarmee in beide gevallen dezelfde, de kunstenaarsploeg was dat ook. Dat was niet onlogisch, omdat de stadsmagistraat in beide gevallen de →

opdrachtgever was: het benadrukte eens te meer dat beide gebouwen deel uitmaakten van hetzelfde megaproject. Stadswapen en stadszegel sierden samen met het 'SPQA' (*Senatus Populusque Amstelodamensis* – bestuur en volk van Amsterdam) het koperen koorhek op de plaats van het verbrande grote oksaal; ook op de orgelkas waren beide aangebracht.

In de Eggertkapel en de aanpalende Schutterskapel werden in de gebrandschilderde glazen de familiewapens van 36 vroedschapsleden aangebracht, waarvan er nog 22 over zijn. Tevens werd de gelegenheid te baat genomen voor de plaatsing van twee grote vensters met, als pendanten tegenover elkaar, glazen met voorstellingen van twee cruciale historische gebeurtenissen: in de noordtranseptgevel de (fictieve) verlening van het stadswapen door graaf Willem IV in 1342; in de zuidtranseptgevel de verlening van de keizerskroon aan het stadswapen door keizer Maximiliaan I in 1489. Alleen het eerste venster is bewaard gebleven.

Dat in de Nieuwe Kerk veel vooraanstaande Amsterdammers hun laatste rustplaats vonden, spreekt van zelf; onder hen naast Joost van den Vondel (1587-1679) ook raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825). Hier begint de tweede historische laag chronologisch te overlappen met de derde: die van een soort nationale (graf)kerk van de Republiek. Deze laag komt vooral tot uiting in praalgraven voor gesneuvelde zeehelden. Op het eerste praalgraf voor Jan van Galen (1604-1653) in een noorderzijkapel volgde al snel het belangrijkste: dat voor Michiel de Ruyter (1607-1676), van de hand van Rombout Verhulst. Daarvoor werd het hele achtereinde van het

De stadsmagistraat en de Amsterdamse gilden en vroedschappen drukten hun stempel op de uitmonstering van de kerk in de zeventiende eeuw. In de zijkapellen bevinden zich gebrandschilderde glazen met diverse familiewapens van vroedschapsleden.

hoogkoor vrijgemaakt. De tombe kwam op de plek van het oude hoofdaltaar, terwijl de crypte daaronder als familiegrafkelder werd ingericht; na Michiel zouden nog vijftig nazaten volgen, de laatste in 1859. De Ruyter werd grotendeels op kosten van de Staten-Generaal begraven, en daarmee als nationale Nederlandse, en niet als stedelijke Amsterdamse

of gewestelijke Hollandse held. De graftombe werd voltooid in 1681 en is versierd met de wapens van Holland, de Republiek en het familiewapen van De Ruyter. In de grafkelder hangt een zilveren krans met daarnaast linten in de kleuren van de Hongaarse vlag. Deze is in 1927 aangeboden door de Synode van de Hongaarse Gereformeerde Kerken, omdat De Ruyter →

In de traditie van zijn roemruchte voorgangers in de zeventiende eeuw kreeg de zeecommandant Wolter Bentinck een epitaaf in het hoogkoor. Hij overleed in 1781 aan zijn verwondingen opgelopen tijdens de zeeslag bij de Doggersbank. Bentinck kreeg een staatsbegrafenis.

Veel vooraanstaande Amsterdammers vonden in de Nieuwe Kerk in Amsterdam hun laatste rustplaats, onder wie in 1679 Joost van den Vondel. In 1772 werd, op kosten van het kunstgenootschap *Diligentiae omnia*, een gedenkteken geplaatst ter herinnering aan de befaamde dichter en schrijver.

Ook luitenant-ter-zee Jan van Speijk werd begraven in de Amsterdamsche kerk. Hij verwierf roem tijdens de Belgische Opstand door zijn kanonneerboot te laten exploderen, zodat die niet in vijandelijke handen kon vallen. Het monument vermeldt: 'Hy handhaafde de eer van 's lands vlag, ten koste van zyn leven'.

kort voor zijn dood in Napels 26 Hongaarse predikanten had bevrijd.

Ooit bevond zich ten zuiden van het koor het graf van de in 1673 gesneuvelde zeekapitein David Sweers, in 1795 door verwijdering van degen en wapenschild verminkt en nadien geheel verdwenen. Later volgden in het hoogkoor een epitaaf voor Wolter Jan Gerrit baron Bentinck, in 1781 bij de Doggersbank gesneuvelde, en in de noordzijbeuk in 1821 een gedenkteken voor admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen, wat wijst op de gegroeide status van de Nieuwe Kerk als nationaal zeeheldenpantheon. Als laatste vond in 1832 de zelfmoordheld Jan van Speijk in de zuiderzijbeuk zijn laatste rustplaats.

Daarmee zitten we in de negentiende eeuw, en dan is over de derde historische laag een vierde geschoven: die van nationale kerk van het koninkrijk, waar sinds de inhuldiging van koning Willem I in 1814 elke nieuwe vorst wordt ingehuldigd. Die inhuldiging geschiedt steeds direct vóór het koorhek; de inrichting heeft steevast een tijdelijk karakter, met een troon op een podium, die na de plechtigheid geen blijvende sporen nalaat. Alleen de inhuldiging van Wilhelmina (1898) gaf aanleiding tot een blijvende verandering van het interieur: de onthulling van het door Otto Mengelberg (1867-1924) ontworpen Kroningsglas in de zuidtransseptgevel, met portretten van alle regerende Oranjes vanaf Willem de Zwijger.

Na Wilhelmina's veertigjarig regeringsjubileum volgde in 1939 een door Willem van Konijnenburg (1868-1943) ontworpen ramenduo aan de noordzijde, met allegorische voorstellingen van het koningshuis. Bij het zil-

veren regeringsjubileum van Beatrix (2005) werd hier ook een herdenkingsglas aangebracht.

Gaandeweg is over deze vier eerdere historische lagen – katholiek, protestants, republikeins en monarchaal – nog een vijfde geschoven: die van de Nieuwe Kerk als algemeen nationaal monument, waar op 4 mei de Nationale Dodenherdenking plaatsvindt, voortgaand aan de kranslegging op de Dam. Aan vijftig jaar vrede herinnert in de zuiderzijbeuk het zogeheten Bevrijdingsraam (1995) door Toon Verhoef (*1946). Bij dat nationale karakter passen ook de recente herdenkingsplaquettes voor culturele grootheden als P.C. Hooft (2003), Hella Haasse (2018), Johan Huizinga (2019), Multatuli (2020) en W.F. Hermans (2021), tezamen in een literair pantheon resulterend.

Apeldoorn Grote Kerk

De Grote Kerk van Apeldoorn,⁶ in 1891-1892 naar ontwerp van de Rotterdamse architect Jan Verheul Dzn. (1860-1948) aan de Loolaan gebouwd, is het enige Nederlandse kerkgebouw dat als hofkerk is ontworpen. De nauwe relatie met de Oranjes, die vanouds paleis Het Loo als zomerresidentie frequenteerden, is daarmee zowel voor de ligging als voor de opzet en inrichting doorslaggevend geweest.

Sinds de aankoop van Het Loo door Willem III in 1684 hadden de stadhouders in geval van verblijf op dit jachtslot 's zondags gebruikgemaakt van de gotische dorpskerk in Apeldoorn, drie kilometer verderop. Daarin was in 1745 een aparte kleine stadhoudersbank geplaatst, die met het stadhouderlijk wapen was versierd. De komst van Lodewijk Napoleon in 1806 leidde voor het eerst tot bouwplannen voor een nieuwe hervormde kerk dichterbij, die dan meteen ten behoeve van de katholieke koning met een katholieke kerk onder één dak zou worden gecombineerd. Door Lodewijks vlucht in 1810 werd deze simultaankerk, die de gewezen hofarchitect Friedrich Ludwig Gunckel (1742-1835) in twee varianten ontworpen had, nooit gerealiseerd.

Toenemende bouwvalligheid van de oude dorpskerk noodzaakte vervolgens Lodewijks opvolger Willem I tot vervanging over te gaan. De koning was bereid de kosten op zich te nemen, op voorwaarde dat de →

De Grote Kerk aan de Loolaan in Apeldoorn werd door architect Verheul ontworpen in neorenaissancestijl. Het gaat om een symmetrisch gebouw met centraal een hoge toren waarin de hoofdentree.

nieuwe kerk halverwege Apeldoorn en Het Loo zou worden opgetrokken – tegen de zin van een deel van de dorpingen. Zij kwam aan de Loolaan te liggen, die als een soort oprijlaan naar het paleis fungeerde. Een in 1836 uitgeschreven open prijsvraag leverde achttien inzendingen op, waarvan die van Hendrik Springer (1805-1867) uit Amsterdam werd bekroond. Zijn in

1840-1842 uitgevoerde ontwerp voorzag in een driebeukige neoclassicistische kruiskerk zonder galerijen. In de ondiepe dwarsarmen waren tegenover elkaar de preekstoel en de hofbanken geplaatst, die aan maar liefst 74 personen ruimte boden; in de desbetreffende dwarsarm bevond zich de aparte koninklijke ingang van het gebouw.⁷

Het interieur van de kerk kenmerkt zich door een inrichting met vele bankenblokken gericht op het open midden tussen de preekstoel en de overhulde bank van de koninklijke familie.

Nadat de kerk op 29 maart 1890 was afgebrand, werd ditmaal een besloten prijsvraag onder tien genodigde architecten uitgeschreven. Op 16 juli 1891 legde prinses Wilhelmina de eerste steen, op 25 september 1892 vond in haar bijzijn de inwijding plaats. De bestaande locatie aan de inmiddels met statige villa's omzoomde Loolaan werd gehandhaafd. Het om financiële redenen min of meer in het prijsvraagprogramma voorgeschreven hergebruik van de oude fundamenten resulteerde in een soortgelijke kruisvorm met ondiepe dwarsarmen. De bouwstijl werd vrijgelaten; het na felle discussies uitverkoren ontwerp van Verheul was in neorenaissancevormen, omdat die stijl als typisch hervormd en als typisch nationaal werd beschouwd.

De programma-eisen omvatten verder onder meer opnieuw een aparte overdekte koninklijke toegang en situering van de hofloge tegenover de preekstoel, waarbij ditmaal voor beide nadrukkelijk blank eikenhout werd voorgeschreven, in contrast met het vurenhout voor de overige banken. De door Verheul eveneens in neorenaissancestijl ontworpen koninginnenbank in de hofloge telt 23 zitplaatsen in drie rijen; de vier grote zetels op de achterste rij waren voor de leden van het Koninklijk Huis gereserveerd. Twee als schildhouders fungerende leeuwjes accentueren de hoeken; op het baldakijn prijkt centraal het rijkswapen. De tot 1985 exclusief aan koninklijke bezoekers voorbehouden hoofdingang bevindt zich onder de toren aan de voorzijde. In de torenvestibule zijn vier zwartmarmeren gedenkplaten aangebracht, waarvan er twee de eerste steenlegging van respectievelijk 1839 →

1

2

3

1 – Het torenportaal van de kerk, dat dienstdoet als koninklijke vestibule, bevat vier marmeren gedenkplaten. De teksten op deze platen schetsen de geschiedenis van de voormalige en huidige kerk aan de Loolaan.

2 – De koninklijke familie had vanuit het torenportaal rechtstreeks toegang tot de zogenaamde koninginnebank, waarin leden van de koninklijke familie en hun hofhouding plaatsnamen tijdens de kerkdienst.

3 – Glazenier Joep Nicolas vervaardigde in 1938 dit glas-in-loodraam, dat door studentencorpora uit verschillende steden aan koningin Wilhelmina geschonken werd ter gelegenheid van haar veertigjarig regeringsjubileum. Zij wenste het raam geplaatst in Apeldoorn en was ook bij de onthulling aanwezig.

en 1891 herdenken. Op de derde staan de namen van kerkvoogden, notabelen, predikant, architect en aannemer, op de vierde enige strofen uit een gedicht.

Ter weerszijden van de preekstoel zijn later twee herdenkingsvensters aangebracht. Het zogeheten Wilhelminaraam rechts, in 1938 door Joep Nicolas (1897-1972) vervaardigd, was een geschenk van de studentencorpora van de toenmalige vijf niet-confessionele universiteiten van Nederland (Amsterdam, Groningen, Leiden, Utrecht en Delft) voor het veertigjarige regeringsjubileum van Wilhelmina. De keuze in welke kerk het zou worden geplaatst, was aan haar gelaten. Hoofdmotief van het venster vormt de oprichting van de Leidse Universiteit door Willem van Oranje. De allegorische voorstelling van de universitaire faculteiten toont verder de wapens van Oranje en Nassau, alsmede van de studentencorpora, met het Leidse in het midden.

In 2005 werd als pendant links van de preekstoel het door Huub Kurvers (1940-2010) ontworpen Beatrixraam geplaatst, ter ere van haar zilveren regeringsjubileum. Schenkers van het wapenglas met de Nederlandse vlag en een gedenktekst waren ditmaal burgers en bedrijfsleven van Apeldoorn, waarmee de bijzondere relatie tussen deze plaats en het koningshuis benadrukt moest worden.

Brielle Catharijnekerk

Geen plaats in Nederland symboliseert zozeer de tegenstelling tussen protestant en katholiek tijdens de Tachtigjarige Oorlog als Brielle. Voor protestanten vormt de inname van Brielle door de geuzen op 1 april 1572 het begin van de bevrijding van Nederland uit Spaanse en roomse hand. Voor katholieken is het de plaats waar diezelfde geuzen op 9 juli van dat jaar na zware foltering negentien geestelijken uit Gorinchem ophingen: de martelaren van Gorcum.

De ‘Dom’ van Brielle⁸, zoals de Catharijnekerk in de volksmond wordt genoemd, vormt een van die vele laatgotische bouwprojecten die uiteindelijk te ambitieus zijn gebleken; het huidige driebeukige schip en de onvoltooid gebleven toren stammen uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Het nieuwe transept kwam nooit verder dan de fundamenten; het koor is in 1632 gesloopt.

Zoals in zoveel stadskerken tijdens de Republiek werd ook in die van Brielle een groots grafmonument opgesteld voor een hier geboren zeeheld, admiraal Philips van Almonde (1644-1711), die een Spaanse zilvervloot had buitgemaakt. Anders dan elders werd het initiatief daartoe niet genomen door de plaatselijke autoriteiten, maar door twee neven van de overledene. In de eerste zijkapel van de noorderzijbeuk, direct ernaast, bevindt zich een gedenksteen voor A.H. van Kruytm (†1887), →

De Catharijnekerk in Brielle is een laatgotisch gebouw. De toren heeft nooit de beoogde hoogte bereikt en het koor werd in 1632 afgebroken, wat het gebouw zijn typische vorm geeft.

Onder het orgel aan de oostzijde staat een speciaal gestoelte met luifel voor officieren en kapiteins. De aanwezigheid van deze bank verhaalt over Brielle als garnizoensplaats.

De preekstoel staat tegen een pilaar aan de zuidzijde van het schip. Deze preekstoel werd in 1778 geschonken door Alida van Bueren, zo getuigen ook haar initialen in een medaillon op het klankbord. Tegenover de preekstoel staan de herenbanken, de zitplaatsen voor de stedelijke overheid.

de schutterskapitein die in 1831 de Brielse schutterij tegen de opstandige Belgen moest aanvoeren. Het militaire en maritieme karakter van garnizoensplaats Brielle kwam in het kerkinterieur tot uitdrukking in de speciale banken voor hoge officieren en Schotse zeekapiteins onder het orgel, waarvan de luifel met een Tudorroos is beschilderd. De voornaamste zitplaatsen, dwars tegenover de preekstoel, bleven ook hier uiteraard voorbehouden aan de stadsregering.

In de kerk hangt een drietal grote gildeborden. Het bord van het gilde van de timmerlieden uit 1683 bevat verschillende Bijbelteksten over bouwen en timmeren en toont timmegerieedschap langs de randen.

Die preekstoel werd samen met het doophek in 1778 vervaardigd op kosten van burgemeestersweduwe Alida van Bueren; haar monogram siert het opzetstuk van het klankbord. Haar graf en dat van haar man bevinden zich in de noorderzijbeuk. Voorts waren er in de kerk een grafkelder van de regentenfamilie Van Hoogwerf en een grafkapel voor burgemeester Theodorus Beels (1706-1775). Daarnaast bewaart de kerk nog drie grote gildeborden

Admiraal Philips van Almonde, die geboren werd in Brielle, vond daar ook zijn laatste rustplaats. Marmeren vaandels, drietanden en allerhande wapens illustreren Van Almond's heldhaftigheid op zee.

die, als manifestatie van ambachtelijk gemeenschapsgevoel, als de protestantse opvolgers van de katholieke gildealtaren kunnen gelden. In Brielle gaat het om het gildebord van de kooplieden (1597), de kleermakers (1598) en de timmerlieden (1683), dat laatste aangebracht in de oostwand.

Het was pas het opkomende nationalisme in de negentiende eeuw dat, tegen de achtergrond van de herdenkingsfeesten van 1872, de Catharijnekerk het huidige karakter van een politiek-historische plaats van herinnering verschafte. In het verlengde daarvan zouden in het begin van de twintigste eeuw in de kerk vier gebrandschilderde ramen geplaatst worden die aan de gebeurtenissen van 1572 refereren. Het betreft:

- 1** – Het Oranjeraam in de zuiderzijbeuk (1922), met beeltenissen van Willem van Oranje en Charlotte de Bourbon. Zij sloten in 1575 hun huwelijk in Brielle, omdat Oranje op dat moment nog niet van Anna van Saksen gescheiden was en men derhalve bij een huwelijksluiting in Den Haag voor rellen vreesde.
- 2** – Het Coppelstockkraam in de zuiderzijbeuk (1918) van Louis Franciscus Asperslagh (1893-1949), dat de inname van Brielle op 1 april in drie scènes verbeeldt. Boven elkaar: de door veerman Jan Pietersz Coppelstock binnengeloodste vloot, de geslaagde aanval op de stadspoort (die nog elk jaar wordt nagespeeld) en de toespraak van Coppelstock in de Raadzaal.
- 3** – Het Rochus Meeuwisoonraam in de noorderzijbeuk (1911), voor de timmerman die op 5 april het Nieuwesluisje vernielde en zo door inundatie de Spaanse herovering van Brielle verhinderde. Omdat de sluis op het grondgebied van de voormalige →

gemeente Vierpolders lag, is het gesierd met het wapen daarvan.

4 – Het Angelus Merularaam in de noorderzijbeuk (1913), voor de Brielse protestant Engel de Merle, die in 1557 op de brandstapel belandde en zijn huis bij de kerk testamentair tot weeshuis had bestemd. Het zou tot 1947 als zodanig dienstdoen.

Bij de poging in 1872 om 1572 gezamenlijk te herdenken, waren de christelijk afgescheidenen afgehaakt, omdat zij de op het Asylplein geplaatste sculptuur van een Griekse zeenimf als te profaan beschouwden. Hun eigen monument werd de nieuwe Geuzenkerk (in 1968 gesloten en tegenwoordig in gebruik als woning), waarvoor die zomer de eerste steen werd gelegd. De katholieken hadden kort voor de heiligverklaring van de martelaren van Gorcum (1867) via een stroman de Putweide gekocht, die kort tevoren als het martelveld was geïdentificeerd: de locatie van het regulierenklooster waar in de turfschuur de negentien priesters waren opgehangen. Hier verrees in 1880 naar ontwerp van Evert Margry (1841-1891) in hout de eerste Martelarenkerk, met een groot atrium voor processies. Al snel groeide de pelgrimsstroom aan tot tienduizend bezoekers per jaar en was deze kerk te klein. Daarom bouwde Herman de Vries (1895-1965) er in 1932 een stenen kerk naast, waarna in 1948 de houten werd gesloopt. Dat nieuwe bedehuis belichaamt de katholieke kijk op 1572, maar anders dan in de Catharijnekerk van de protestanten, wordt binnen verder op geen enkele wijze aan de politieke context gerefereerd.⁹

In de twintigste eeuw werden vier ramen in de kerk geplaatst die herinneren aan belangrijke Brielse gebeurtenissen uit de zestiende eeuw. Het Oranjeram uit 1922 memoreert de huwelijksvoltrekking tussen Willem van Oranje en Charlotte de Bourbon, die hier liefkozend de 'lilie van ons vorstenhuis' wordt genoemd.

Delft Nieuwe Kerk

De Nieuwe Kerk van Delft¹⁰ dankt zijn historische betekenis aan de toevalligheid dat de in Delft vermoorde Willem van Oranje hier begraven werd en dat dat ook voor zijn voorname nakomelingen geldt. Tegelijk is het de grafkerk geworden van een van de belangrijkste tegenspelers van de Oranjes, de Delftse burgemeesterszoon Hugo de Groot.

De huidige laatgotische kruisbasiliek werd tussen 1393 en 1496 opgetrokken, als tweede parochiekerk van de stad. Dankzij een wonderdoend Mariabeeld kon de Nieuwe Kerk zich als bedevaartkerk al snel met de minder omvangrijke Oude Kerk meten.

Als gevolg van de stadsbrand van 1536 en de zogeheten Delftse Donderslag van 1654 gingen tweemaal alle gebrandschilderde ramen verloren. Daarnaast lieten de Beeldenstorm van 1566 en de toewijzing van de Nieuwe Kerk aan de hervormden in 1572 van de middeleeuwse inventaris aan beelden en altaren weinig over. De nieuwe aankleding met naam- en wapenborden die daarvoor tijdens de Republiek in de plaats kwam, zou op haar beurt met de Bataafse Omwenteling op hoger bevel verdwijnen, waarbij tevens alle wapens van de grafstenen werden afgehakt. Wel bleven enkele epitafen gespaard, zoals die van Adriaan Teding van Berkhout (1571-1620) en Paulus van Beresteyn (1548-1625).

Van beschadiging gevrijwaard bleef verder alleen →

De grote gotische Nieuwe Kerk, die door de Spaanse bezetting van Breda de nieuwe grafkerk van de Oranjes werd, bevindt zich in het hart van Delft.

het monument dat al sinds de constructie ervan de hoofdattractie van de Nieuwe Kerk uitmaakte en zelfs als achtergrond voor geschilderde groepsportretten van bezoekende families diende: het mausoleum van Willem van Oranje. Het meesterwerk van Hendrick de

Keyser is het belangrijkste uit de Republiek. De zestien wapenschilden met de vier kwartieren van Oranje werden, in afwachting van betere tijden, in 1795 door het kerkbestuur zorgvuldig afgedekt, waarmee tenminste aan de letter van de wet was voldaan.

Omdat Willem van Oranje kort voor zijn dood het Prinsenhof in Delft als voorlopige residentie had uitverkooren en bijzetting in het familiegraf van de Nassaus in de Grote Kerk van Breda vanwege de Spaanse bezetting onmogelijk was, werd het Delft. Nadat in 1584 al zijn →

Het belangrijkste en meest in het oog springende monument van de Nieuwe Kerk is het mausoleum voor Willem van Oranje. Hendrick de Keyser ontwierp het praalgraf en voorzag het van een iconografisch programma waarin de idealen van de Republiek en een ode aan de prins als Vader des Vaderlands prachtig samenkomen.

In de negentiende en twintigste eeuw kregen enkele Oranjes een eigen monument in de Nieuwe Kerk. Koning Willem I werd door beeldhouwer Willem Geefs als staatsman uitgebeeld, met een arm steunend op een liggende leeuw.

De Duitse beeldhouwer Johann Gottfried Schadow ontwierp in 1813 een monument voor de in 1806 op zesjarige leeftijd overleden prinses Paulina, dochter van koning Willem I. Paulina werd begraven op het landgoed Freienwalde, ten noorden van Berlijn, waar ze overleed. In 1911 kwamen haar lichaam en het monument naar Delft.

als tijdelijk bedoelde houten kist in de Nieuwe Kerk was opgesteld, werd het Twaalfjarig Bestand door de stad aangegrepen om bij de Staten-Generaal op een definitief monument aan te dringen. In hun opdracht en op hun kosten werd het vervolgens tussen 1614 en 1623 gerealiseerd.

Het in zwarte, witte en goudgeaderde marmersoorten uitgevoerde mausoleum verrees boven de eveneens nieuw aangelegde grafkelder in het hoogkoor, op de plaats van het voormalige hoofdaltaar, waarbij wel de vloer van het koor verlaagd werd om de ruimte haar katholieke gewijde karakter verder te ontnemen. Vier allegorische vrouwenfiguren verbeelden de deugden van de prins en tevens de idealen van de Republiek. De overledene is tweemaal weergegeven, eenmaal in marmer als zojuist ontslapene op de tombe en eenmaal in brons, zittend in wapenrusting met boven hem zijn familiewapen. Aan de overzijde, bij het voeteneinde van de overledene, verrijst de vliegende Faam, een technisch hoogstandje, dat tijdens het construeren overigens een paar maal was omgevallen en vanwege het steeds noodzakelijke herstel de oorspronkelijke kosten van 28.000 gulden fors vermeerderd heeft. Na Willem van Oranje zouden in de grafkelder ook alle latere stadhouders van Holland begraven worden, uitgezonderd Willem III (1702 in Westminster) en Willem V (1806 in Braunschweig, in 1958 alsnog in Delft bijgezet). De al in 1752 aangelegde tweede grafkelder werd in 1822 fors uitgebreid. Hier hebben sindsdien alle drie koningen en drie koninginnen, hun echtgenoten en veel andere familieleden hun laatste rustplaats gevonden, 43 personen in totaal.

Het grafmonument van Willem van Oranje toont de prins tweemaal; bij leven en als overledene. Achter het bronzen beeld waar hij in volle wapenrusting te zien is, ligt de ingeslapen stadhouder uitgebeeld in witmarmer met aan zijn voeteneind zijn hond als zinnebeeld van trouw.

In de nabijheid van het mausoleum volgden vanaf de negentiende eeuw ook een paar kleinere monumenten voor Oranjes, zoals een gedenkteken uit 1847 voor koning Willem I, in 1905 hier geplaatst. Er vlakbij bevindt zich een eveneens neoclassicistisch grafmonument van Antonio Canova (1757-1822) voor Willems jongere broer prins Frederik, in 1799 gesneuveld te Padua, vanwaar het lichaam in 1896 naar Delft werd

overgebracht. Voorts staat er sinds 1911 een in 1813 door Gottfried Schadow (1764-1850) vervaardigde sarcofaag voor Willems jonggestorven dochter Paulina, alsmede inmiddels ook een gedenksteen voor zijn vader Willem V.

Al eerder was nabij het mausoleum de in 1645 in ballingschap gestorven Hugo de Groot begraven. In 1781 werd hier op kosten van enkele nakomelingen door →

Het interieur van deze Delftse kerk met de grafmonumenten en gebrandschilderde ramen is opengesteld als museum.

Hermanus van Zwoll (1741-1812) het bestaande monument opgericht, met een buste en een grafschrift dat hem als antistadhouderlijke vrijheidsheld eerde. Een eeuw later zou De Groot als zoon van de stad buiten op de Markt, pal vóór de Nieuwe Kerk, met een groot standbeeld worden geëerd, in 1886 vervaardigd door Franciscus Leonardus Stracké (1849-1919).

In de kerk werd ten slotte in het noordtransept een groot glas van de hand van Joep Nicolas aangebracht met voorstellingen uit het leven van De Groot. Het was een geschenk van de American Bar Association uit 1931, ter gelegenheid van het derde eeuwjubileum van De Groots belangrijkste geschrift, *De iure belli ac pacis* (1625). Onderaan waren portretten van De Groot, zijn vrouw, ouders, broers en zoons aangebracht, alsmede hun familiewapens, als betrof het de staatsgezinde tegenhanger van de stadhouderlijke dynastie. Al eerder had de Amerikaanse delegatie op de Haagse Vredesconferentie het grafmonument met een zilveren krans verrijkt, op 4 juli 1899, de 123ste verjaardag van de Amerikaanse Onafhankelijkheid.

Het raam voor Hugo de Groot maakte deel uit van een grotere cyclus, waarvoor de restauratie van het koor – bedoeld als nationaal huldeblijk voor koningin Wilhelmina bij haar zilveren regeringsjubileum in 1923 – de basis had gelegd. Een uit Den Helder afkomstige Amerikaanse filantroop had bij die gelegenheid voor het zuidtransept een groot glas laten maken. Dit zeer traditioneel vormgegeven Wilhelminaraam (1927) vierde in 79 taferelen het koningschap als goddelijke instelling. Het vormde de aanleiding voor het Comi-

té-1923 om ook het hele koor van gebrandschilderde glazen te voorzien, deels met religieuze, maar overwegend met wereldlijke thematiek, waarbij de Oranjes en de Nederlandse natie centraal stonden. De reeks, die veertien glazen omvatte, kwam in 1936 gereed. De meeste waren, net als het Wilhelminaraam, van de hand van Willem van Konijnenburg. Het Comité-1923 was uiteindelijk niet zelf voor alle glazen verantwoordelijk. Andere particuliere lokale, regionale of nationale organisaties haakten halverwege met eigen schenkingen ter ere van een of meer Oranjes aan.

In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw werden in het koor van de Nieuwe Kerk kleurrijke glas-in-loodramen aangebracht. De meeste hadden een werelds thema, zoals ook dit raam naar ontwerp van Willem van Konijnenburg. Het toont stadhouder Willem III en zijn echtgenote Maria Stuart II, koning en koningin van Engeland.

Dordrecht Grote Kerk

De Grote Kerk van Dordrecht¹¹ werd gesticht door de graven van Holland in Hollands oudste stad. De kerk dankt zijn historische betekenis aan de Nationale Synode, die hier in 1618 onder auspiciën van de politieke en religieuze leiding van de jonge Republiek werd geopend. In het interieur herinnert overigens niets uit die tijd aan dat feit; dat kwam pas later.

De huidige driebeukige kruisbasiliek met kapellen aan schip, koor en kooromgang is de enige gotische kerk in Holland die geheel in steen werd overkluisd. Na de stichting van een kapittel in 1366 werd het bestaande bouwwerk in fases door een veel groter vervangen, dat in hoofdlijnen in het begin van de vijftiende eeuw gereedkwam. Bij de herbouw na de grote stadsbrand van 1457, die ongeveer een halve eeuw vergde, kreeg de kapittelkerk zijn huidige uiterlijk. De bouw van de westtoren bleef wegens sterke verzakking op iets meer dan halve hoogte steken.

In 1572 ging de Grote Kerk als een van de eerste kerken in Holland in protestantse handen over, om vervolgens van altaren, beelden en schilderijen gereinigd te worden. Ook de gebrandschilderde glazen moesten eraan geloven, vanwege ergerniswekkende voorstellingen als de Hemelvaart van Maria.

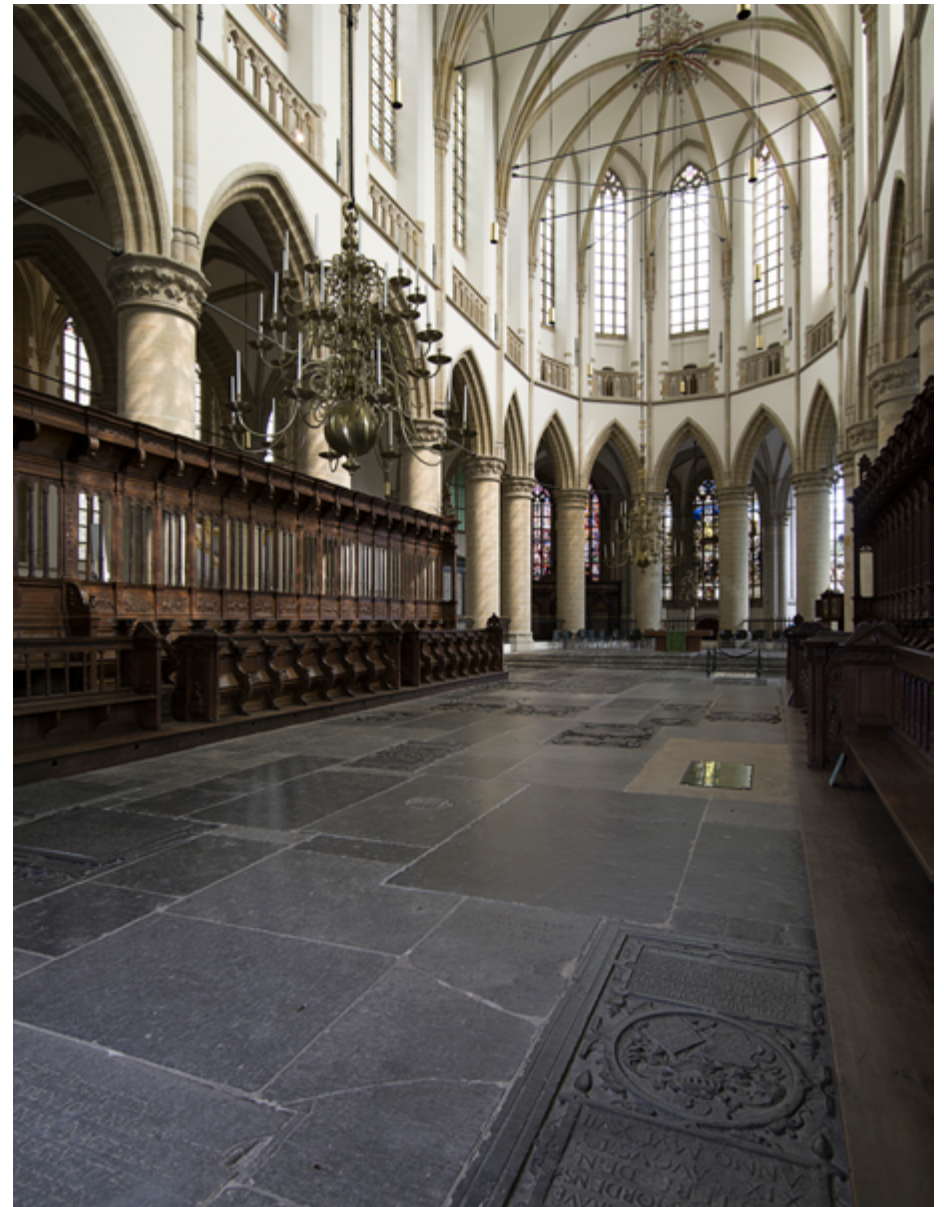
Als enige belangrijke voorreformatorische inventarisstukken bleven de in 1538-1541 door Jan Terwen Aertz (1511-1589) in renaissancestijl vervaardigde →

Na de stadsbrand van 1457 werd in Dordrecht de kapittelkerk in gotische stijl herbouwd. Er waren plannen om de toren twee keer zo hoog te maken, maar de zachte grond in Holland maakte dat onmogelijk.

Zicht door het schip van de Grote Kerk in Dordrecht met links de uitbundige preekstoel van de hand van beeldhouwer Asmus Frauen. Alle bankenblokken zijn daarop gericht. Achterin, op de grens van koor en schip, staat het sierlijke koperen koorhek uit 1744, dat gefinancierd werd door Philippe Diodati.

Hoewel grote praalgraven ontbreken, liggen er talloze grafzerken in de vloer van het koor van de kerk. Links en rechts zijn de voorreformatische koorbanken te zien, met op de rugpanelen gesneden voorstellingen van wereldlijke triomftochten, onder meer van keizer Karel V.

koorbanken gespaard, inclusief houtsnijwerk met voorstellingen van de paus, vier kardinalen en twee bisschoppen. Op de rugleuningen van de banken zijn reliëfseries aangebracht; die aan de zuidzijde tonen religieuze triomftochten, die aan de noordzijde wereldlijke, te weten die van de Romeinse burgerheld Mucius Scaevola en van keizer Karel V.

Veel voormalige gildekapellen werden in de zeventiende eeuw in gebruik genomen als grafkapellen van vooraanstaande Dordtse families, die met hun legaten sterk aan de herinrichting van het kerkinterieur hebben bijgedragen. De hekken ervan werden versierd met familiewapens, zoals van de geslachten Van Slingelandt in de voormalige Annakapel, Van der Mijle in de Olofskapel, Ruysch in de Jacobskapel, en Beelaerts en Pompe in de Pompekapel. Soms gebeurde dat slechts met een monogram. De gewezen Catharinakapel werd de grafkapel van de familie De Witt, waarin zowel de ouders als grootouders van de in 1672 vermoorde gebroeders Jan en Cornelis de Witt begraven werden. Daarentegen werd de Lodewijkskapel als gildekapel van het muntersgilde nog in 1675 met het gildewapen getooid.

Voor de rest bleef het seculiere stempel dat tijdens de Republiek op het interieur van de Grote Kerk werd gedrukt, beperkt. Anders dan elders vaak het geval was, werd de zeer pompeus beeldhouwde marmeren preekstoel in rococostijl (1753-1756) van Asmus Frauen (1707-1779) niet met het wapen van een gulle financier bekroond. Dat was in 1744 wel gebeurd bij het nieuwe koorhek, dat werd bekroond met het wapen van →

Het marmeren grafmonument met borstbeeld voor burgemeester Pompeius de Roovere werd in 1936 vanuit de Hervormde Kerk in Boven-Hardinxveld naar Dordrecht overgebracht. De Roovere was naast heer van Hardinxveld schout van Dordrecht.

Philippe Diodati (1686-1733), uit wiens legaat de afscheiding was betaald. Al eerder, bij de bouw van het orgel in 1671-1672, hadden de vier regerende kerkmeesters, onder wie Cornelis de Witt, dit met hun familiewapen gesierd.

Aan het eind van de achttiende eeuw moet de Grote Kerk ver boven de honderd wapenschilden hebben geteld. Het was een dusdanig groot aantal, dat het aanbrengen van wapenschilden in 1765 expliciet verboden moest worden, zodat het zicht op het orgel niet

Het uit 1671-1672 stammende orgel aan de westkant bij het torenportaal wordt gesierd door het Hollandse wapen (midden) en de wapens van de vier toenmalige kerkmeesters.

werd belemmerd. Met de Bataafse Omwenteling van 1795 zijn zij alle verwijderd.

Imposante praalgraven ontbreken. Te noemen valt slechts het grafmonument voor burgemeester Pompeius de Roovere (1645-1723), met borstbeeld en acht verschillende familiewapens, dat pas naderhand uit de hervormde kerk van Boven-Hardinxveld naar Dordrecht is overgebracht en toen tegen de westmuur van de kerk is opgesteld. Voorts bevindt zich in het Mariakoor het monument voor de bekende zeeschilder Johannes Christiaan Schotel (1787-1838) uit 1839. Vlak daarbij, tegen de wand met de doorgang naar de sacristie, werd in opdracht van de hertog van York een grafschrift aangebracht voor de Engelse luitenant John Western, in 1793 gesneuveld bij Willemstad.

Pas in de twintigste eeuw werd voor de inrichting van de Grote Kerk iets met het Dordtse verleden gedaan, en wel bij de plaatsing van enkele nieuwe gebrandschilderde ramen. Het oudste glas, in 1903 als geschenk van de familie Stoop in het noordtransept geplaatst, toonde drie gebeurtenissen uit de stads-geschiedenis: de Sint-Elisabethsvloed van 1421, de kerkbrand van 1457 en een episode uit de Hoekse en Kabeljauwse twisten in 1480.

Het grote Krafftraam van Johan Dijkstra (1896-1978) uit 1950 in het zuidtransept, een postuum geschenk van margarinefabrikant Pieter Gerardus Krafft (1872-1949) ter nagedachtenis aan zijn moeder, toont daarentegen gebeurtenissen van nationaal belang die tijdens de vormende jaren van Nederland in Dordrecht plaatsvonden. Afgebeeld zijn de bevrijding van de Spanjaarden in 1572, het eerste avondmaal na de

Aan het begin van de twintigste eeuw schonk de familie Stoop drie glas-in-loodramen met episodes uit de geschiedenis van de stad Dordrecht. Het middelste raam toont de grote stadsbrand van 1457, waarbij de voorganger van de Grote Kerk in vlammen opging.

Hervorming kort daarop in het bijzijn van Willem van Oranje, de eerste vrije Statenvergadering, in datzelfde jaar, de Nationale Synode van 1618 en de totstand-koming van de Statenvertaling van 1637. Bij de voorstelling van de Nationale Synode zijn alle belangrijke partijgangers afgebeeld, zoals de stadhouders Maurits en Willem Lodewijk, Johan van Oldebarneveldt en Hugo de Groot, en de opposenten Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus.

Midwolde Adelskerk

De romano-gotische dorpskerk in het Groningse Midwolde¹² vormt dankzij de rijke barokke inventaris een van de meest sprekende voorbeelden van een dorpskerk waarin de nog half-feodale relatie tussen de protestantse gemeente en de plaatselijke kasteelheer tijdens de Republiek tot uitdrukking komt.

In 1524 liet Wigbolt van Ewsum (ca. 1465-1528) in het naburige Leek de borg Nienoord bouwen, die dankzij het huwelijk van zijn nazaat Anna van Ewsum (1640-1714) zou overgaan aan het eveneens protestantse Oost-Friese hoofdelingengeslacht Von Inn- und Kniphausen. Vanaf het begin kerkten de leden ervan in Midwolde, waarbij zij de kerk vrijwel geheel voor zich opeisten en zo feitelijk tot een soort adellijke hofkapel transformeerden, die ook nog eens met een rechte ‘oprijlaan’ dwars door het veen met hun borg verbonden werd.

Met het uitsterven van het geslacht Von Inn- und Kniphausen in 1884 ging Nienoord over aan Johan Aemilius Abraham van Panhuys (1836-1907). In 1885-1886 liet hij de kort na aankoop afgebrande borg in de vorm van de nog bestaande neorenaissancevilla herbouwen. Toen Van Panhuys, in later jaren burgemeester van Groningen en vicepresident van de Raad van State, met zijn familie tijdens een koetsrit in dichte mist in het Hoendiep verdrinkt, kwam aan de →

De kerk in Midwolde is een in oorsprong romano-gotisch bouwwerk met daaromheen een kerkhof. Het huidige exterieur met spitsboogvensters is sterk bepaald door restauraties in de twintigste eeuw.

Het rijke interieur van de kerk toont de invloed van de adellijke familie van de nabij gelegen borg Nienoord, die sterk haar stempel drukte op de inrichting en aankleding van dit bedehuis.

Het koor van de kerk was het domein van de familie Von Inn- und Kniphausen. Zij had een eigen entree met daarnaast de trapgang tot de hoge loge met zitplaatsen voor de familie. Onder de met wapenschilden beschilderde bank was plaats voor het personeel.

De absolute blikvanger in het interieur is het grafmonument dat Anna van Ewsum in 1664 door Rombout Verhulst liet maken na het overlijden van haar eerste echtgenoot Carel Hieronymus von Inn- und Kniphausen. Het beeld van haar tweede man is gemaakt door Bartholomeus Eggers en werd in 1709 bij het ensemble van Verhulst gevoegd.

eeuwenlange bewoning een einde. Een gedenkraam (1912) in de kerk herinnert aan dit tragische ongeluk. Het zeer uitbundige en gaaf bewaarde kerkinterieur is vooral te danken aan Anna van Ewsum, die op tal van (grotendeels door haar gefinancierde) onderdelen haar wapens of initialen heeft laten aanbrengen. De bescheiden eenbeukige ruimte wordt gedomineerd

door het grote en met 7500 gulden ook zeer prijzige praalgraf uit 1664-1669 van de Haagse beeldhouwer Rombout Verhulst. Dit staat op de plaats van het voormalige hoofdaltaar in het koor, direct boven de ongeveer gelijktijdig aangelegde grafkelder. Dergelijke door particulieren opgerichte praalgraven waren in de Republiek ongebruikelijk. De (schaarse) adellijke op-

drachtgevers benadrukten op deze wijze het standsverschil met de politiek en economisch dominante burgerij.

Anna van Ewsum gaf de opdracht kort na het overlijden van haar eerste echtgenoot Carel Hieronymus von Inn- und Kniphausen (1632-1664), voormalig Gronings afgevaardigde ter Staten-Generaal. Die Haagse politieke relaties, in combinatie met eigen Hollandse familiebanden van Anna, verklaren zowel de keuze van de beeldhouwer als de opzet. Als voorbeeld diende het praalgraf dat Verhulst in 1663 in Katwijk-Binnen voor Willem van Liere (ca. 1620-1654) vervaardigd had, waarop Willem samen met zijn weduwe afgebeeld was, de eerste als dode, de tweede als levende. Deze op dat moment nog zeer bijzondere combinatie – hij opgebaard met gevouwen handen, zij half opgericht treurend ernaast – werd in Midwolde herhaald.

Twee kinderfiguurtjes accentueerden oorspronkelijk de hoeken. Daarvan werd het linker na 1709 vervangen door een staand beeld van Anna's in dat jaar gestorven tweede echtgenoot, Georg Wilhelm von Inn- und Kniphausen (1635-1709), een achterneef van haar eerste man. Vervaardigd door de belangrijkste concurrent van Verhulst, de inmiddels overleden Bartholomeus Eggers (ca. 1637-1692), stond het voordien vermoedelijk ergens in de borg opgesteld. De achterwand van het praalgraf wordt gesierd met de 32 kwartierstaten van het begraven echtpaar in de vorm van hun familiewapens; aan de bekronende wapenschilden van Anna en Carel Hieronymus is dat van Georg Wilhelm toegevoegd. →

Ook op de orgelgalerij lieten de adellijke schenkers zich gelden. De familiewapens werden goed zichtbaar afgebeeld, pal onder de beschildeerde orgelluiken met koning David en Mozes met de tien geboden.

Zulke merktekens van beide geslachten keren ook elders in de kerk veelvuldig terug. De uitzonderlijk hoge familiebank (1660), met de zitplaatsen van het huispersoneel eronder, is met beide familiewapens gedecoreerd. Het orgel gaat in de kern terug tot een huisorsgel van Nienoord; bij de installatie in de kerk

(1657) werd de orgelgalerij eveneens van deze twee familiewapens voorzien. En zelfs het middenstuk van de preekstoel (1711) werd met het monogram AvE gekroond. Tien grote rouwborden van vooraanstaande familieleden uit de periode 1639-1768 bedekken ten slotte de zijwanden van het schip.

In 1907 overleed jhr. mr. J.A.A. van Panhuys, sinds 1884 eigenaar van de borg Nienoord, op tragische wijze. Zijn koets, waarin naast Panhuys ook zijn echtgenote en zijn zoon en schoondochter zaten, raakte te water en alle inzittenden verdronken. Dit gedenkraam uit 1912 memoreert dit noodlottige ongeluk.

Oudenbosch Basiliek van de HH. Agatha en Barbara

De basiliek van Oudenbosch¹³ vormt de belangrijkste architectonische manifestatie van het ultramontanisme in Nederland. Het gebouw belichaamt als geen ander de uitdrukking 'roomser dan de paus'. De in 1865-1880 gebouwde en in 1912 tot basiliek verheven kerk is een verkleinde kopie van de Sint-Pieter in Rome. Desondanks was de kerk nog buitenproportioneel groot voor een dorp dat indertijd maar iets meer dan drieduizend inwoners telde.

Het project was het werk van één man, Willem Hellemons (1810-1884). Hij was sinds 1836 kapelaan en vervolgens vanaf 1842 tot zijn dood pastoor van Oudenbosch. Tijdens zijn priesterstudie in Rome (1829-1834) was hij bevriend geraakt met de in 1833 aangetreden paus Gregorius XVI. Toen de Heilige Stoel een kwarteeuw later het slachtoffer dreigde te worden van de Italiaanse eenwording, trad Hellemons op als coördinator bij de werving van katholieke jongelingen ter verdediging van de Kerkelijke Staat. Van 1864 tot 1870 fungeerde Oudenbosch als doorgangspek voor ruim drieduizend van deze zoeaven. Deze Nederlandse zoeaven waren het grootste nationale contingent, ongeveer een derde van het totaal. Zonder deze persoonlijke achtergrond valt niet te begrijpen dat het voor Nederland als zodanig niet →

De basiliek van de HH. Agatha en Barbara in Oudenbosch werd tussen 1865 en 1880 gebouwd. Bouwpastoor Willem Hellemons betrok architect Pierre Cuypers bij zijn droom: een verkleinde kopie van de Sint-Pieter in Rome. De gevel is geïnspireerd op de Sint-Jan van Lateranen in diezelfde stad.

Hoewel het om een verkleinde kopie van de Sint-Pieter in Rome gaat is de basiliek van Oudenbosch een immens gebouw met een heldere as en een duidelijke focus op het sacramentsaltaar.

Allerhande onderdelen van de Romeinse kerk zijn als kopie in Oudenbosch te vinden. Dat geldt voor de wereldberoemde *Pietà* van Michelangelo, maar ook voor het altaarbaldakijn van Bernini dat in Brabant op indrukwekkende wijze werd nageemaakt.

De sluitwand van het koor heeft eenzelfde raam en engelandecoratie als de Sint-Pieter. Het marmeren altaar wordt geflankeerd door beelden van verschillende kerkvaders.

uitzonderlijke *politieke* ultramontanisme zich bij Hellemons vertaalde in een voor Nederland wél uitzonderlijk *artistiek* ultramontanisme. Hellemons moest niets hebben van de inmiddels dominante neogotiek: hij voelde zich ook in cultureel opzicht Romein en heeft in de halve eeuw dat hij in Oudenbosch werkzaam was, het Brabantse dorp in een klein Rome trachten te herscheppen. De institutionele kant daarvan leidde tot grote spanningen

Op de orgelbalustrade boven de toegang van de kerk bevindt zich het orgel, uitgevoerd in Italiaans aandoende renaissancestijlen. Vier putti met muziekinstrumenten sieren de bovenkant van de kas, samen met het wapen van Leo XIII, paus ten tijde van de inwijding van de kerk.

gen met de bisschop van Breda, Joannes van Hooydonk (1782-1868), die vreesde dat Hellemons een eigen miniatuurbisdom binnen het zijne wilde creëren.

Met forse financiële steun van het burgemeestersechtpaar Van den Dries-Melort gaf Hellemons zijn Romeinse exclave architectonisch vorm, waarbij hij bewust voor de Romeinse barokstijl koos. Al in 1840 had hij een jon-

gensinternaat van de Congregatie van Aloysius gesticht, het Instituut Saint-Louis. Het complex, met een op het Pietersplein in Rome geïnspireerde colonnade, kreeg in 1865 een neobarokke kapel, waarvoor in 1887-1889 door een oud-leerling van het instituut, Gerard van Swaay (1867-1945), de bekronende 'Romeinse' koepel werd geconstrueerd.¹⁴ →

Veel hoger rees inmiddels de koepel van de enorme nieuwe parochiekerk op, die de bouwvallige laatgotische voorganger verving. Nadat Pierre Cuypers in 1860 een opknapbeurt daarvan als ondoelmatig had afgewezen, greep Hellemons zijn kans. In een paar preken maakte hij de parochianen rijp voor zijn grote droom: een verkleinde kopie – op halve grootte – van de Sint-Pieter, waar hij in zijn Romeinse jaren zó vaak had rondgedwaald dat hij elk detail ervan kon dromen. De neogotische architect Cuypers werd in 1863 voor uitvoerige studie naar Rome gestuurd; drie dagen bracht hij in de Sint-Pieter door. Zijn oordeel in één zin samengevat: van binnen mooi, van buiten lelijk. Zijn suggestie dat de Dom van Keulen, die hij op weg naar Rome kort had bezocht, als voorbeeld geschikter was, werd door Hellemons genegeerd.

In vijftien jaar tijd heeft Cuypers vervolgens de Brabantse Sint-Pieter gebouwd. Voor de façade, pas in 1890-1892 door Van Swaay uitgevoerd, was overigens op verzoek van Hellemons die van de Sint-Jan van Lateranen in Rome als voorbeeld gekozen. Dat was de kerk waarop de pastoor vanuit zijn studievertrek in een nabijgelegen klooster dagelijks uitgekeken had. Bij de oplevering in 1880 was de kerk nog kaal; voor aankleding en inrichting werden zijn opvolgers verantwoordelijk. De werkzaamheden zouden tot kort voor 1940 duren. Ook daarvoor werd zo veel mogelijk naar de Sint-Pieter gekeken. Pastoor Stephanus de Wit (1868-1937) had Romereizigers uit zijn parochie verzocht daar speciaal naar bruikbare suggesties op zoek te gaan. Zo werd via een Nederlands echtpaar contact gelegd met Alessandro

Antonelli, die als bouwkundige in Vaticaanse dienst voor het onderhoud verantwoordelijk was. Die stuurde schetsen met details en begeleidde ter plekke de naar Rome gestuurde kunstschilders Anton Koene (1883-1956) en Kees Raaijmakers (1889-1961), die terug in Oudenbosch de kale koepel onder handen namen. Nog in 2002 zouden in de koepel drie medaillons beschilderd worden met motieven uit de Sixtijnse Kapel.

Het is deze imitatie van Romeinse voorbeelden waarin zich het profaan-politieke aspect van de basiliek manifesteert, en wat Oudenbosch uitzonderlijk maakt. De navolging van concrete religieuze objecten uit de Sint-Pieter was niet allereerst door eigen artistieke of theologische voorkeur ingegeven, maar door de wens vooral nauw bij Rome aan te sluiten. De belangrijkste voorbeelden vormen het sacramentsaltaar in het koor, het enorme altaarbaldakijn met de spiraalvormige zuilen als kloon van dat van Bernini (1598-1680), en een kopie van de *Pietà* van Michelangelo (1475-1564). Ook het grote beeld van Petrus – opmerkelijk, want hier geen kerkpatroon – vooraan rechts is een kopie van dat in Rome. Het enige verschil is dat in Oudenbosch de voeten ervan nog niet door de aanraking van miljoenen pelgrimshanden zijn afgesleten.

Ooit was ook een plaquette ter herinnering van de zoeaven gepland, maar uiteindelijk koos men voor een monument vóór de kerk, in 1911 onthuld. Het is vervaardigd door de Haagse beeldhouwer Leo Stracké (1851-1923) en toont Pius IX die een stervende zoeaaf zegent.

Zelfs het beroemde beeld van de heilige Petrus, de belangrijkste apostel en patroonheilige van de Sint-Pieter, is in Oudenbosch gekopieerd.

Rhenen Gedachteniskerk

De aan Sint-Cunera gewijde Gedachteniskerk in Rhenen¹⁵, in 1958-1959 door de Leidse architect Jules Kirch (1919-1998) aan de voet van de Grebbeberg opgetrokken, is vermoedelijk de enige kerk die in Nederland expliciet ter nagedachtenis van de Tweede Wereldoorlog is gebouwd.

Rhenen was een protestants bolwerk, waar de gotische Cunerakerk in 1580 in calvinistische handen was overgegaan. Daarmee was een einde gekomen aan de betekenis van het stadje als bedevaartsplaats ter ere van de heilige Cunera, een vroegchristelijke martelares die hier in het jaar 340 met haar eigen halsdoek zou zijn gewurgd. Op de plek van haar vermeende graf was later een kerk verrezen, die zoveel pelgrims trok dat uit de opbrengsten in de vijftiende eeuw de vergroting van de bestaande kerk en de bouw van een hoge toren konden worden gefinancierd.

Na de Hervorming was het aantal plaatselijke katholieken tot een minimum gereduceerd. Bevolkingsgroei vanaf de negentiende eeuw leidde vervolgens weer tot een toename. Vanaf 1937 verzorgde de kapelaan van Wageningen daarom in Rhenen aparte kerkdiensten in zeepfabriek Rhenus, waar de katholieke eigenaar een kapel inrichtte. Bij de wederopbouwplannen voor de in 1940 volledig verwoeste binnenstad werd ook in de bouw van een katholieke kerk voorzien. →

De Gedachteniskerk vanuit het noordwesten. De kerk heeft een prachtige ligging aan de voet van de Grebbeberg met uitzicht over de Nederrijn. Om meer aandacht aan de herdenkingsfunctie te geven werd in 1988 de naam van de kerk op de klokkentoren geplaatst.

1

2

3

1 – Zicht op de kerkzaal richting het koor. Opvallend is de paraplu-achtige koepel bestaande uit betonnen schaalgewelven. Op de vloer natuurstenen flagstones. Het hout van de kerkbanken werd gebrand en uitgeborsteld, verwijzend naar de zwartgeblakerde restanten van oorlogsgeweld.

2 – Tegen de oostwand van de kerkzaal staan het Maria-altaar en enkele beelden. Hier zijn ook glas-in-loodramen te zien, waarvan drie ramen de Nederlandse strijdkrachten te land, ter zee en in de lucht uitbeelden.

3 – Dit levensgrote beeld van de heilige Cunera van Rhenen werd omstreeks 1956 gemaakt door Alexander Maria Ernste (1913-1982). Volgens de overlevering vervaardigde de kunstenaar het beeld uit granaathulzen en ander metaal uit de Tweede Wereldoorlog.

Op de achterwand van de gedachtenishal zijn tegen de contouren van de Grebbeberg vijf kruisen geplaatst (symbool voor vijf dagen strijd, vijf jaren bezetting) en een fakkel van hoop. Rechts een stenen plateau voor een gedenkboek met de namen van de gevallen op de Grebbeberg.

Vitrine in de gedachtenishal waarin voorwerpen van oud-strijders worden getoond.

De ruime gedachtenishal werd gebouwd ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. De hal heeft een prachtig uitzicht over de Nederrijn. Achter de vier meter hoge deuren (symbool voor de hemelpoort) ligt de kerkzaal.

In oktober 1943 werd daadwerkelijk een aparte parochie opgericht en een houten noodkerk in gebruik genomen. Als eerste pastoor werd de voormalige legeraalmoezenier R.H.M. Verhoeven benoemd, die zelf de Slag bij de Grebbeberg had meegemaakt. Verhoeven schijnt al met het idee van een Gedachteniskerk ter herdenking daarvan te hebben rondgelopen, maar dit zou pas onder zijn opvolger H.C. Vredendaal concrete

vormen aannemen. In 1951 werd ter financiering met de verkoop van herdenkingsprentjes begonnen, wat evenwel geen geweldig groot succes bleek. Pas met de oprichting van de Stichting Bouwfonds Gedachteniskerk in 1954 kreeg de financiering vaart. De plannen kregen een extra stimulans nadat een socialistische activist de houten noodkerk in mei van dat jaar uit protest tegen het bisschoppelijk →

mandement in brand had gestoken; alleen het beeldje van de heilige Cunera werd gered. Na een prijsvraag, die liefst 42 inzendingen opleverde, werd de bestaande kerk gebouwd. De eerste steen werd op 10 mei 1958 gelegd, de inwijding volgde op 4 oktober het jaar daarop.

Het in de stijl van de Bossche School ontworpen gebouw bestaat hoofdzakelijk uit twee ruimtes: een kerkzaal om het geloof te vieren en een gedachtenishal om de doden te herdenken. De met een paraplu-achtige koepel bekroonde vierkante kerkzaal werd met gebrande en uitgeborstelde banken uitgerust, de zwartgeblakerde restanten van oorlogsgeweld symboliserend. Gebrandschilderde ramen verbeelden de Nederlandse strijdkrachten te land, ter zee en in de lucht. Hun tegenhanger wordt gevormd door glazen die het strijden en lijden van katholieke priesters tonen; Vredendaal had zelf in een concentratiekamp gezeten.

De zuidelijk aangrenzende gedachtenishal, uitkijkend over de Rijn, moest nadrukkelijk de oorlogsslachtoffers van alle godsdienstige richtingen herdenken. Niet alleen de 420 bij de Grebbeberg gesneuvelde Nederlandse soldaten, maar ook zij die in de overige oorlogsjaren, alsmede in Indonesië en in Korea waren gevallen.

Nadat Kirch bij een bezoek in 1988 constateerde dat het nationale herdenkingsaspect zwaar te kort kwam, ging een nieuwe Gedachteniscommissie aan het werk. Zij stond onder leiding van pastoor A.W.C. Nühn, zelf

zoon van een militair die op de Grebbeberg gevochten had. Tegen een achterwand met de contouren van de Grebbeberg werden vijf kruisen geplaatst, zowel de vijf dagen strijd als de vijf jaar bezetting symboliserend. Er kwam naast een gedenkboek met de namen van de gevallen ook een kleine fototentoonstelling over de slag en in een vitrine werden voorwerpen van

oud-strijders uitgesteld. Ten slotte werd een levensgroot beeld van de heilige Cunera neergezet, volgens de overlevering uit het koper van granaathulzen vervaardigd.

Zicht op de Gedachteniskerk vanuit het westen. Aan deze zijde is de kerk voorzien van een betonnen portico. Centraal de achzijdige middenpartij waarop de betonnen schaalgewelven rusten.

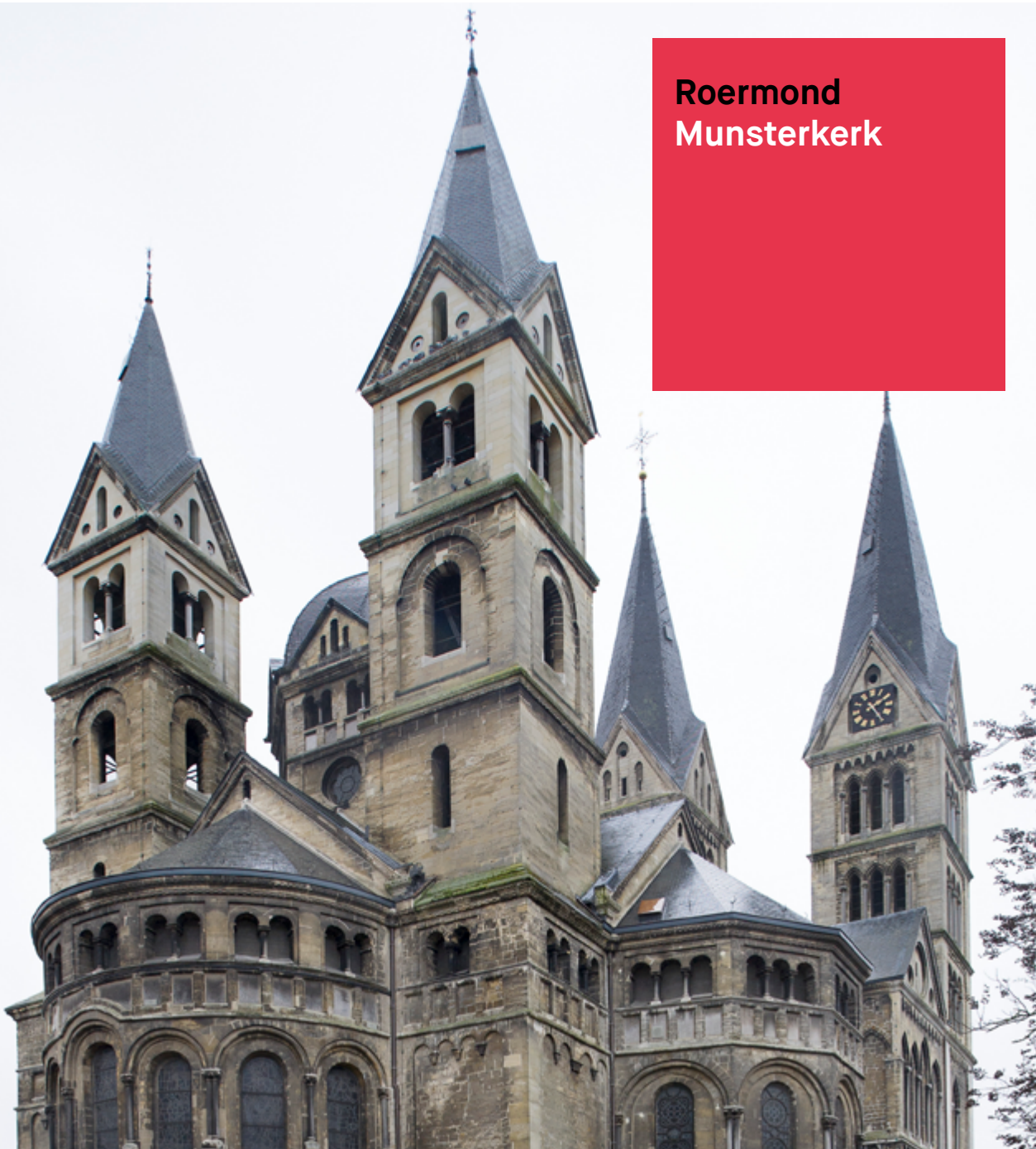
Roermond Munsterkerk

De laatromaanse Munsterkerk in Roermond¹⁶ vormt het belangrijkste bewaarde voorbeeld van een middeleeuwse abdijkerk in Nederland die in de eerste plaats als dynastiek mausoleum is gebouwd, en waarvan het praalgraf van de vorstelijke stichters ook letterlijk het middelpunt vormt.

De kerk is een restant van de cisterciënzervrouwenabdij die graaf Gerard III van Gelre (ca. 1185-1229) samen met zijn gemalin Margaretha van Brabant (ca. 1190-1231) in 1220 voor zijn moeder Richarda van Beieren (1173-1231) stichtte. Richarda werd zelf de eerste abdis van het klooster, dat pas in 1797 door de Fransen zou worden opgeheven.

Met de bouw van de imposante kerk was al in het begin van de dertiende eeuw begonnen; zonder veel onderbrekingen werd deze van oost naar west rond 1260 voltooid. Gerard, inmiddels opgeklimmen tot de Duitse rijksgroten, wilde zijn vergrote prestige een passende nieuwe architectonische context bezorgen. Hij deed dat in de vorm van een nieuwe grafkerk, waar zijn voorgangers indertijd in al eerder gestichte kloosters waren bijgezet. Nadat hijzelf, zijn vrouw en zijn moeder inderdaad in de kerk begraven waren, stichtten zijn navolgers daarvoor echter weer een nieuw klooster, Gräfenenthal (1252) nabij het Duitse Goch. Voor opzet en vormgeving van de geheel in steen overwelfde kruisbasiliek met westwerk werd sterk →

De Munsterkerk in Roermond is in oorsprong een dertiende-eeuwse abdijkerk gesticht door graaf Gerard III van Gelre en zijn vrouw Margaretha van Brabant.

2

3

1 – Het romano-gotische karakter van de Munsterkerk is in het interieur zichtbaar in de vele rondbogen, ronde kolommen, sierlijsten en gewelven.

2 – Voor de vormgeving van deze kerk vormden enkele kerken in het Duitse Rijnland de inspiratiebron. Ook de grote koepel met de ribben van kraalprofielen is geïnspireerd op Duitse voorbeelden. Opvallend en bijzonder is de geschilderde sterrenhemel.

3 – De verschillende kleuren en kleurschakeringen van de diverse natuursteensoorten dragen samen met de gepleisterde en gedetailleerde afwerkingen van lijsten en kapitelen bij aan een rustig en evenwichtig geheel.

Op het praalgraf onder de vieringkoepel liggen de gisanten van de graaf en zijn echtgenote. Een dergelijk vroeg dubbelgraf van een adellijk echtpaar is zeldzaam en in Nederland uniek.

naar het Duitse Rijnland gekeken; de klaverbladvormige opzet van de oostpartij toont grote verwantschap met enkele romaanse kerken in Keulen. Pal in het midden onder de viering, op het snijpunt van hoofdas en dwarsas, bevindt zich boven de grafkelder het

stichtersgraf, dat kort na de dood van het stichterspaar moet zijn vervaardigd.

Op de dekplaat van de sarcofaag zijn de figuren van Gerard en Margaretha in de ideale leeftijd van 33 jaar gebeeldhouwd, met de blik naar het oosten in afwach-

ting van de Jongste Dag. Vrijwel pal boven hen, hoog in de octagonale viering direct onder het gewelf, bevindt zich een kruisbeeld van Christus Triomfator, die de weg wijst naar het eeuwige heil.

De tombe vormt voor Midden-Europa een zeldzaam vroeg voorbeeld van een dubbelgraf met gisanten (liggende figuren) voor een adellijk echtpaar. Dat heeft, in combinatie met lichaamshouding, gelaatsuitdrukking, kleding, haardracht en andere details, tot twijfel geleid over de authenticiteit. Al die aspecten zouden eerder op vervaardiging in de zestiende dan in de dertiende eeuw wijzen, ook al wordt het grafmonument inclusief beelden reeds in 1463 genoemd. De interpretaties dienaangaande lopen uiteen van een grondige restauratie tot volledige vervanging van de oorspronkelijke sculptuur.

Als instigator zou dan speciaal de laatste hertog van Gelre, Karel van Egmond (regeerde 1492-1538), in aanmerking komen. Met de rijzende macht van de Bourgondiërs en vervolgens Habsburgers direct naast de deur zou hij de noodzaak gevoeld hebben om de onafhankelijkheid van Gelre te accentueren.

Het symbolische belang van het praalgraf zou nog in 1699 blijken, toen het stoffelijk overschot van de in Roermond residerende Spaanse gouverneur van Opper-Gelre, Johan Frans Desideratus van Nassau-Siegen (1627-1699), als zeldzaam eerbewijs tijdelijk in of bij de grafkelder werd opgebaard, alvorens in Leuven te worden bijgezet. Al eerder waren diens jonggestorven kleinkinderen aan de voet van het mausoleum begraven. De Nassaus werden als genealogisch verwant aan het Gelderse gravenhuis beschouwd. →

Cuypers' ingrijpende restauratie (1864-1891) van de – inmiddels van kloosterkerk tot parochiekerk getransformeerde – Munsterkerk zorgde niet alleen voor de bouw van vier grote torens, die de kerk uitwendig onherkenbaar maakten. Ook inwendig volgde een totale metamorfose in neoromaanse trant, waarbij het in 1873 herstellde mausoleum als brandpunt van nieuwe nationale gevoelens in bijpassende kleuren werd overgeschilderd. De thematiek van de nieuwe sculptuur en schilderijen was zuiver religieus, maar het was veelzeggend dat de bekostiging van de nieuwe glazen rondom het praalgraf conform de wereldlijke hiërarchie van een negentiende-eeuwse provinciestad werd uitbesteed: in het schip aan notabelen, in het transept aan edelen, in het koor aan gezagsdragers. Het praalgraf bleef bij dit alles op zijn plek, zelfs toen bij de volgende restauratie van 1959-1965 het werk van Cuypers nagenoeg ongedaan werd gemaakt. Tegen de achtergrond van de veranderde liturgische opvattingen van het Tweede Vaticaans Concilie werd vervolgens geopperd om het mausoleum letterlijk een stuk opzij te schuiven, omdat het de parochianen in het schip het zicht ontnam op de dienst in het koor. Uiteindelijk zegevierde ditmaal echter het historisch besef over de liturgische behoefte.

Het praalgraf van de kerkstichters bevindt zich vlak voor het koor. Hun stoffelijke resten liggen begraven in de grafkelders onder de graftombe.

Utrecht Domkerk

De protestantse Dom van Utrecht¹⁷ vormt het restant van de enige katholieke kathedraal in Nederland uit de tijd van de gotiek. Niet alleen was de Dom de hoofdkerk van het tot de kerkprovincie Keulen behorende bisdom, maar tevens was de bisschop tot 1528 wereldlijk heerser over het Sticht en Oversticht. Zodoende is er geen kerkgebouw dat zozeer de versmelting van kerk en staat tijdens de middeleeuwen symboliseert. Thans documenteert de beschadigde toestand van diverse grafmonumenten vooral de calvinistische Beeldenstorm van 1580 en de revolutionaire van 1795.

In 1254 werd, in navolging van de zes jaar eerder begonnen nieuwbouw van de Dom van Keulen, ook in Utrecht de eerste steen gelegd. Dat gebeurde door bisschop Hendrik van Vianden (†1267), die voordien domproost in Keulen was geweest. Aansluitend op de voltooiing van het koor volgde de bouw van de bijzonder hoge toren (1321-1382), waarna tussen 1382 en 1455 de pandhof verrees, vervolgens het transept en ten slotte vanaf 1481 het schip.

Pas toen werd het laatste restant van de romaanse voorganger gesloopt, waarbij de kistjes met hart en ingewanden van de in Utrecht overleden keizers Koenraad II (†1039) en Hendrik V (†1125) naar het nieuwe koor werden verplaatst. De locatie werd in de vloer met →

Utrecht was tot de Reformatie het kerkelijk machtscentrum van Nederland. De gotische Domkerk in het hart van Utrecht en de Domtoren – de hoogste kerktoren van ons land – getuigen hier nog van. Het middenschip van de kerk ging verloren door een tornado in 1674 en werd nooit herbouwd.

1 – In de gehalveerde Domkerk bevinden zich elementen uit alle eeuwen, van laatmiddeleeuwse sculpturen tot negentiende-eeuwse meubels en twintigste-eeuwse glas-in-loodramen. Een belangrijk wereldlijk onderdeel is het praalgraf voor luitenant-admiraal Van Gendt, geplaatst op de plek waar in de katholieke Dom het hoofdaltaar stond.

2 – Van de vele bisschoppelijke grafmonumenten in de Domkerk resteren er slechts twee, waaronder het monument voor de door keizer Karel V benoemde bisschop George van Egmond. In één van de sokkels van deze triomfboog naar antiek voorbeeld zou Van Egmonds hart zijn bijgezet.

3 – De Domkerk heeft ernstig te lijden gehad onder de Beeldenstorm in de late zestiende eeuw. Verschillende te katholiek bevonden beeldhouwwerken raakten beschadigd, zoals dit reliëf met God de Vader, Anna, Maria en het Christuskind geflankeerd door heiligen.

1

2

3

Het marmeren praalgraf voor Willem Joseph van Gendt werd in 1674-1676 vervaardigd door Rombout Verhulst in opdracht van de admiraliteit van Amsterdam.

twee steentjes aangegeven, die met de tweekoppige rijksadelaar zijn gesierd. Zij herinneren aan de nauwe band tussen de Salische keizerdynastie en het vorstbisdome Utrecht, en aan de belangrijke positie die dit binnen

het Heilige Roomse Rijk innam.

De bouwactiviteiten aan de Dom werden toevallig in het Reformatiejaar 1517 met het aanbrengen van het grote westvenster afgesloten. Het middenschip werd als enige

deel van de kerk provisorisch met een houten zoldering afgedekt, en ook bleven hier steunberen en luchtbogen achterwege. Als gevolg daarvan bezweek het in 1674 bij een zware tornado. De ruïnes werden pas in 1826 opgegraven, waarna tussen de gehalveerde Domkerk en de Domtoren het Domplein ontstond.

Het wereldse aspect van de Dom vertaalde zich in de middeleeuwen vooral in aparte grafkapellen voor de regerende kerkvorsten. Dat gebruik werd na de machts-overdracht aan Karel V in 1528 in beginsel voortgezet door de bisschop, die in 1559 tot de rang van aartsbisschop was verheven. Pas met de protestantse overname van de Dom in 1580 kwam daaraan een einde. De enige middeleeuwse aartsbisschop, Frederick Schenck van Toutenburg (ca. 1503-1580), die kort daarop was overleden, werd nog wel in de Dom begraven, maar plannen voor een praalgraf werden nooit gerealiseerd.

Als gevolg van de Beeldenstorm eerder datzelfde jaar, en onder dreiging van een volgende, had het Domkapittel de nog ongeschonden altaren en beelden snel verwijderd. Van de middeleeuwse uitmonstering is zodoende weinig over, en wat er resteert, is sterk verminkt.

Ook alle bisschoppelijke praalgraven – ooit twee dozijn in totaal – zijn vrijwel spoorloos verdwenen, op één na, dat van Gwijde van Avesnes (ca. 1253-1317), in de gelijknamige kapel. De zwartstenen tombe is in 1580 zwaar beschadigd; de liggende bisschop op de dekplaat is zijn bisschopsstaf uit handen geslagen, en de veertien rouwende figuren die de zijwanden van de sarcofaag sierden, zijn stuk voor stuk onthoofd. Het enige andere nog bestaande bisschoppelijke grafmonument is dat →

De voormalige Heilig Kruiskapel is ingericht als gedachteniskapel. Bij het bronzen – gebroken – kruis van Carel Kneulman kunnen bezoekers een kaarsje branden.

voor George van Egmond (ca. 1504-1559), die tevens abt was in het Noord-Franse klooster van Saint Amand-les-Eaux, waar hij overleed en werd begraven. Het in de vorm van een antieke triomfboog uitgevoerde monument is een cenotaaf, waarbij het kistje in de sokkel slechts zijn hart bevat. In de nu lege ruimte onder de boog zal indertijd een beeld van de knielende bisschop hebben gestaan.

Ondanks de overdracht aan de protestanten in 1580 bleef het beheer van de Dom gedurende de Republiek bij het domkapittel berusten. Het zou pas in 1811 worden opgeheven, waarna de Dom een gewone hervormde stadskerk werd. Dat kapittel verloor wel al snel zijn katholieke karakter en werd daarmee als volledig calvinistisch kapittel een unicum. De leden werden voortaan uit een aantal vooraanstaande protestantse Utrechtse families gerekruteerd. Daarmee behield de Dom tevens zijn exclusieve karakter als begraafplaats voor een beperkte bovenlaag van kanunniken en hun familieleden. Enkelen van hen hadden zich voormalige bisschoppelijke grafkapellen toegeëigend.

Het belangrijkste grafmonument uit deze periode vormt het grote praalgraf voor Willem Joseph van Gendt (1626-1672) in het hoogkoor. Het was in 1676 vervaardigd door Rombout Verhulst op kosten van de Admiraliteit van Amsterdam, nadat Van Gendt bij Solebay in de strijd tegen de Engelsen was gesneuveld. Van Gendt was niet alleen luitenant-generaal, maar ook domkanunnik. Op de tombe ligt de admiraal in harnas; het reliëf op de zijwand toont de zeeslag.

Bescheidener graven in deze categorie vormen de twee sterk gelijkende epitafen voor de domkanunniken Valerius Johannesz van Kuyck (†1612) en diens neef Johannes Anthonisz van Kuyck (†1618) in de Van Sierckkapel. Voorts is het grafmonument voor domdeken Hendrik van Nellesteyn (†1747) en zijn vrouw van belang, alsmede dat voor de weduwe van de militaire gouverneur van Maastricht, Anna Elisabeth van Solms-Braunfels (†1706), sinds 1847 in de Heilig Kruiskapel. In 1795 hadden Bataafse revolutionairen het graf op zijn oude locatie, de gelijktijdig gesloopte Zoudenbalchkapel, geplunderd. Daarbij was het alliantiewapen vernield, maar dat kon later worden gereconstrueerd. In datzelfde revolutiejaar werden ook de talrijke wapenborden in de Dom in stukken gehakt om tot brandhout te worden verwerkt. Sinds haar stichting in 1636 was de Universiteit van Utrecht nauw met de Dom verbonden. In het voor de protestantse dienst onnut geworden en nu door een hek afgescheiden koor vonden oraties en promoties plaats. De kanunniken hadden met tegenzin de aanpalende kapittelzaal moeten afstaan, die door een tussenschot in twee collegeruimtes werd onderverdeeld. Het vormde de kern van het universitaire complex, dat uiteindelijk in 1894 met het nieuwe Academiegebouw zou worden bekrond.

Eerder had in die kapittelzaal in 1579 de oprichting van de Unie van Utrecht plaatsgevonden, maar in het interieur van de Domkerk herinnert niets aan deze cruciale gebeurtenis. Ook de nieuwe gebrandschilderde ramen uit het interbellum hadden geen wereldlijke gebeurtenissen als thema, maar puur religieuze; hun vermeende

'katholieke' karakter gaf bij het meest rechtzinnige deel van de hervormde gemeente aanleiding tot ophef. Alleen het ooit voor de Versöhnungskirche in Dachau bestemde bronzen kruis (1965) in de als herdenkingskapel ingerichte Heilig Kruiskapel herinnert aan recenter lijden.

Noten

- 1** – C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage 1984; C.A. van Swigchem, 'Een goed regiment'. *Het burgerlijke element in het vroeg gereformeerde kerkinterieur*, 's-Gravenhage 1988
- 2** – K. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle 2007
- 3** – J.T.M. Bank e.a. (red.), *Plaatsen van herinnering*, 4 delen, Amsterdam 2005-2007
- 4** – E. Elzenga, *Ingehuldigd! De troonswisseling in Nederland*, Amsterdam 2013
- 5** – Belangrijkste literatuur: F.H.M. Bosch-Kruimel, *Een rondgang door de Nieuwe Kerk aan de Dam te Amsterdam*, Amsterdam 1988; J. van Breen, 'De geschiedenis van den bouw der Onze Lieve Vrouwe Parochiekerk of Nieuwe Kerk te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 40 (1944), 52-96; E. Kurpershoek en J. Vrieze, *De Nieuwe Kerk Amsterdam*, Amsterdam 1999
- 6** – Belangrijkste literatuur: N. van Neck, 'Een Apeldoorns 'onderonsje'. De veelbesproken prijsvraag voor een protestantse kerk te Apeldoorn (1890-1891)', *Bulletin van de KNOB* 111 (2012), 170-179; A.M. Baars-Klaassen e.a. (red.), *Een vorstelijk monument. De Grote Kerk te Apeldoorn 1892-1992*, Apeldoorn 1992; A. van Woerden, 'De Grote Kerk, een koninklijk monument', in: H.A.M. Ummels (red.), *De Gouden Eeuw van Apeldoorn. De onstuimige groei van een Veluws dorp tot grote stad in de 19e eeuw*, Apeldoorn 2010, 65-77
- 7** – T.H. von der Dunk, 's Konings eigen kerk in Apeldoorn. De problemen rond een prijsvraag in het Nederland van Willem I', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 83 (1992), 111-134
- 8** – Belangrijkste literatuur: E. Dobbenberg, *De Sint Catharijnekerk te Brielle. Korte geschiedenis en rondleiding*, Brielle [1989?]; A. van der Lem, 'Den Briel: Sint-Catharinakerk. Watergeuzen veroveren Brielle, 1 april 1572', in: M. Prak (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam 2006, 25-35; H. Vegter, *De Sint Catharijne. Een monument van geschiedenis en kunst*, Brielle 2003
- 9** – R. van Dijk, P.J. Margry en A. de Vries, *Tot stantvastigheid in haer geloof. De Martelaren van Gorcum: geestelijken in Gorinchem – slachtoffers in Den Briel – heiligen in Rome*, Gorinchem 2014
- 10** – Belangrijkste literatuur: M. Gout, *Wilhelmus van Nassouwe. Het grafmonument van prins Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft*, Delft 1989; M. Gout en M.A. Verschuyl, *Nieuwe Kerk Delft en grafmonument van Willem van Oranje*, Delft 1989; G. Morre, *Beschrijving van de vorstelijke graftomben en het Gedenkteken van Hugo de Groot in de Nieuwe Kerk te Delft*, Delft 1913; D.P. Oosterbaan, *De Nieuwe Kerk te Delft*, Delft 1981
- 11** – Belangrijkste literatuur: W. Nijman, *Een rondwandeling door de Grote Kerk te Dordrecht*, Dordrecht 1977; W. Nijman, *Gebrandschilderde ramen in de Grote Kerk van Dordrecht*, Dordrecht 1981; M.E. Stades-Vischer, 'De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Dordrecht of de 'capella noviter constructa' en een gewijzigde bouwgeschiedenis', *Bulletin van de KNOB* 88 (1989), 14-25
- 12** – Belangrijkste literatuur: R. Hovinga, *Nienoord. Historie van een Groninger borg*, Groningen 1997; W. van Schie, *Anna van Ewsum. Haar afkomst, haar leven, haar wereld*, Leek 2013; F.T. Scholten, *Rombout Verhulst in Groningen. Zeventiende-eeuwse praalgraven in Midwolde en Stedum*, Utrecht 1983
- 13** – Belangrijkste literatuur: J. Bedaf, B. den Braber en T. Dekkers (red.), *De Basiliek van Oudenbosch. Uitgave ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de basiliek*, Oudenbosch 2005; S. de Blaauw, 'Ultramontane ambivalence. The architect P.J.J. Cuypers and his first journey to Rome', in: A.W.A. Boschloo, E. Grasman en G.J. van der Sman (red.), 'Aux Quatre Vents'. *A Festschrift for Bert W. Meijer*, Florence 2002, 355-362; H. de Valk, 'Custos hereditatis. De basiliek van de HH. Agatha en Barbara in Oudenbosch', in: J. Jacobs, L. Winkeler en A. van der Zeijden (red.), *Aan plaatsen gehecht. Katholieke herinneringscultuur in Nederland*, Nijmegen 2012, 239-253; B. van de Venn, 'Oudenbosch. Het Rome-gevoel in West-Brabant', in: B. van de Venn (red.), *Een sieraad voor de Heer. Kathedralen en basilieken in Nederland*, Zutphen 2010, 103-108
- 14** – M.J.J.G. Buijs, 'Rondom de Cour'. *De geschiedenis en herbestemming van het complex Sant Louis te Oudenbosch*, Oudenbosch 2001
- 15** – Belangrijkste literatuur: A.W. van de Bunt, *De Sinte-Cunera van Rhenen*, Rhenen 1974; T. Peek, H. Deijs en D. de Wit, *Gedachteniskerk Rhenen ... een parochie met een unieke opdracht 1959-2009*, Rhenen 2009
- 16** – Belangrijkste literatuur: H.J.J.M. van der Bruggen, L.E. Caris en L.J.E. Wolters (red.), *De Munsterabdij van Roermond. Een ontdekkingsstocht door achthonderd jaar geschiedenis van een vrouwenklooster*, Zwolle 2020; W. van Leeuwen, 'De Roermondse Munsterkerk. Van sprekende neogotiek tot zwijgende architectuur', *Bulletin van de KNOB* 83 (1984), 150-169; D. Schulz en B. van Bommel, *Het grafmonument van Gelre. Het praalgraf Gerard II van Gelre en Margaretha van Brabant in de Munsterkerk te Roermond en de jongste restauratie ervan*, Delft 2007; H. Tummers, A. Truyen en G. Venner, *Het praalgraf van Gerard van Gelre en Margaretha van Brabant in de Munsterkerk te Roermond. Geschiedenis en restauratie van een uitzonderlijk monument*, Roermond 2008
- 17** – Belangrijkste literatuur: P. Borst e.a. (red.), *Graven en begraven in de Dom van Utrecht*, Bunnik 1997; A. de Groot, 'Beelden in de Dom van Utrecht in de zestiende eeuw', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 45 (1994), 39-97; E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965; T.H.M. van Schaik en C. de Boer-van Hoogevest, *De gotische Dom van Utrecht*, Utrecht 2004

Colofon

Deze publicatie verschijnt binnen de Kennisagenda Religieuze Interieurs in Nederland, een initiatief van Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. We vestigen de aandacht op waardevol erfgoed: indrukwekkende klooster- en kerkinterieurs. Dit deel gaat over historische gedenktokens in kerken. Overige delen vindt u op www.catharijneconvent.nl.

Redactie

dr. Anique de Kruijff
drs. Albert Reinstra
drs. Pia Verhoeven

Fotografie

Chris Booms Fotografie, Maarssen
behalve:
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort:
• G.J. Dukker: 3, 32
• Paul van Galen: 27, 40, 50
• Paul van Galen/Kris Roderburg: 39 links
Museum Catharijneconvent, Utrecht:
• Hanna Melse: 5, 22 onder, 53 rechtsboven
Arjan Bronkhorst, Amsterdam: 7 links, 8, 11, 20-21, 22 boven, 33-34, 35 links, 36-38 41-43, 48-49, 51, 52, 53 links en rechtsonder, 54-55, 58
DCKK Bisdom Breda: 12
M. Burger: 35 rechts
Stichting Oude Groninger Kerken: 39 rechts

Gebrandschilderd raam met de nationale driekleur van kunstenaar Huub Kurvers in de Grote Kerk te Apeldoorn. Het glas uit 2005 herinnert aan het 25-jarig ambtsjubileum van koningin Beatrix.

Foto eerste pagina

Grafmonumenten en gebrandschilderde ramen in de Nieuwe Kerk in Delft.

Vormgeving

Studio Stelck, Leiden

Eindredactie

Eelco Beukers tekst en productie, Utrecht

Over de auteur

Thomas von der Dunk (1961) is cultuurhistoricus en publicist. Hij studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. In 1994 promoveerde hij aan de Universiteit Leiden op een dissertatie over het propagandistische gebruik van openbare monumenten door de Habsburgers in het Heilige Roomse Rijk. Sinds 2002 is hij werkzaam als zelfstandig publicist en politiek commentator en sinds 2007 is hij als gastonderzoeker verbonden aan de vakgroep Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam. Hij schrijft voor verschillende wetenschappelijke tijdschriften over de Nederlandse, Duitse en Europese architectuur- en cultuurgeschiedenis en in kranten en weekbladen over actuele onderwerpen uit de nationale en internationale politiek.

© Museum Catharijneconvent | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, juli 2022